

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

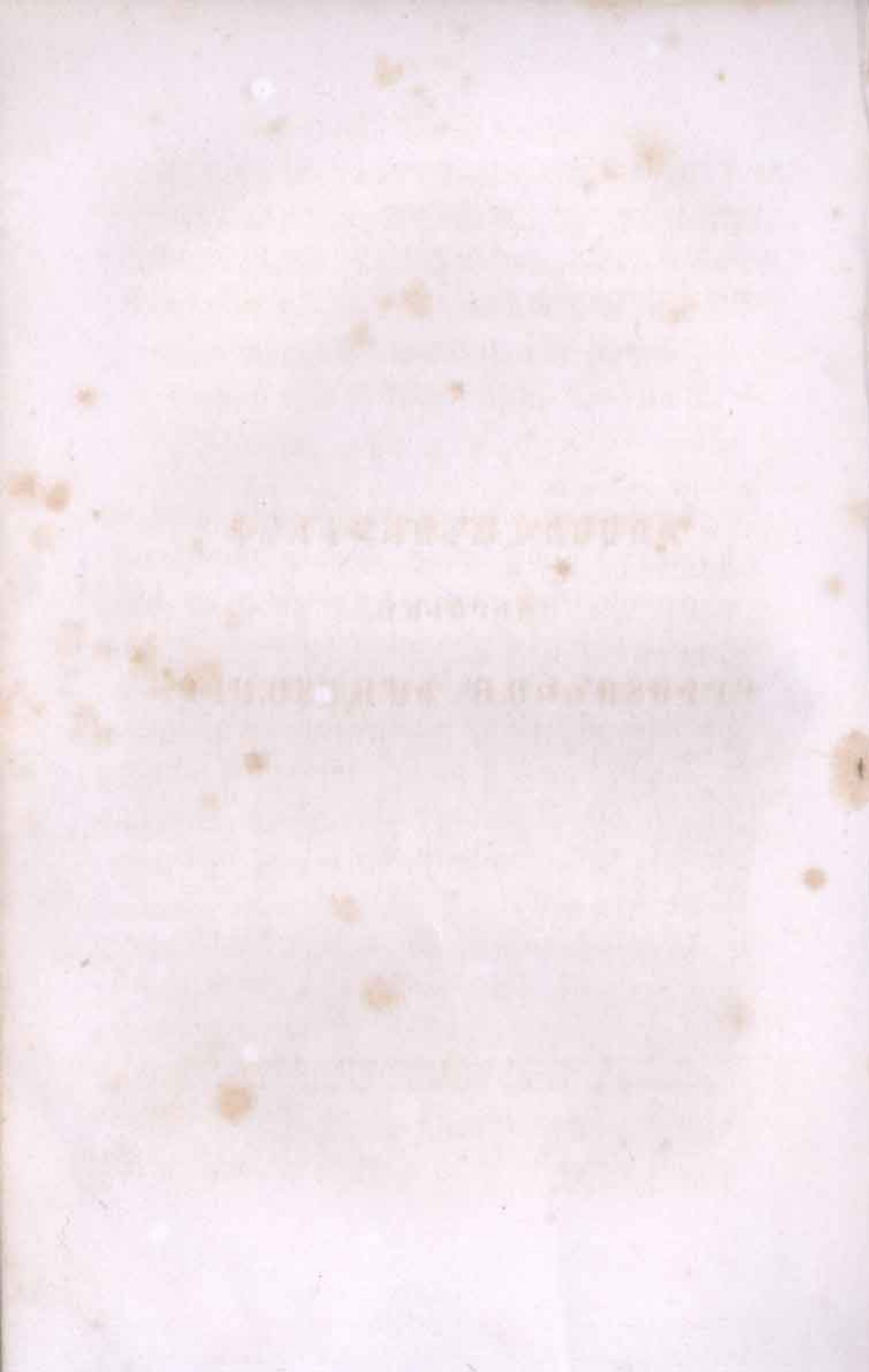
Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ltn

2129-2130

1999

ԻՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

ՈՒՐՈՒՄՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ

ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

ՈՒՐՈՒՄՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ

զոր շարագրեաց

ՅՈՎՍԷՓ ՏՐՈԶ

Կանառորդ ձեմարանին Փարիզու.

Թարգմանեաց ի մերս

Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՅՎԱԶՈՎՍԻՐԻ

Ի ՓԱՐԻԶ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՇԻՆԼԷՐԱՅ

1854

424-3030-600

1954

424-3030-600

424-3030-600

424-3030-600

424-3030-600

424-3030-600

424-3030-600

424-3030-600

424-3030-600

421 30-60

29 2135

Այս փոքրիկ գրուածքս յաւելուած մըն է ԽՈՐՀՐԳՄ.-
ԾՈՒԹԻՒՆՔ ՅԱՂԱԳՍ ՔՐԻՍՏՈՍԱԿԱՆ ՀՍԻՍՏՈՅ
անունով գրքուկիս. ասոր մեջ ծերունւոյ մը ըրած
վերջին դիտողութիւնները դրուած են, եւ ես եմ այն
ծերունին, որ երիտասարդութեանս օրերը մեջ կրբե-
րեմ՝ փափաքելով որ այն հասակիս յանցանացը քաւու-
թիւն գտնեմ :

Ի՞նչպէս կրնամ ջիշել այս երկրորդ գրքոյկս հա-
նելու ատեն որ եթէ առաջինն այնպիսի աղէկ ընդունե-
լութիւն գտաւ՝ պատճառը այն պատուաւոր նպատն
էր որ տուաւ անոր անմահական յիշատակի արժանի
հայրապետը*, այն սուրբ նահատակն որ աւետարանին
սորվեցուցած անձնանուէր եղբայրսիրութեան այնպի-
սի սքանչելի օրինակ տուաւ մեզի : Աչքերնուս առջեւ
բերենք այն քաջ հովուապետը մշտնջենաւոր խաղա-
ղութեան բնակարանին մեջ, եւ աղօթք ընենք որ իւր
մարդկային ազգիս համար ըրած մաղբանքները կա-
տարուին :

* Տես Խորհրդածութեանց սկիզբը : — Գերապատիւ
Գիտնեսիոս Ա.Ֆր՝ Փարիզու արքեպիսկոպոսը, 1848ին
եղած քաղաքական պատերազմը դադրեցընելու մըտ-
քով՝ կռուոյն տեղը զնաց, ու զնտակէ մը զարնուելով
վախճանեցաւ. Թ :

Այս փոքրիկ գրուածքս յաւելուած մըն է « Խորհրդա-
դածութիւնք յաղագս Քրիստոսական հաւատոյ » անու-
նով գրքուկիս. ասոր մեջ ծերունւոյ մը ըրած վեր-
ջին դիտողութիւնները դրուած են, եւ ես եմ այն ծերու-
նին որ երիտասարդութեանս օրերը մեջ կրբերեմ՝ փա-
փաքելով որ այն հասակիս յանցանացը քաւութիւն
գտնեմ :

Ի՞նչպէս կրնամ ջիշել այս երկրորդ գրքոյկս հանե-
լու ատեն որ երէ առաջինն այնպիսի աղեկ ընդունե-
լութիւն գտաւ՝ պատճառը այն պատուաւոր նպաստն
էր որ տուաւ անոր անմահական յիշատակի արժանի
հայրապետը ¹, այն սուրբ նահատակն որ աւետարանին
սորվեցուցած անձնանուէր եղբայրսիրութեան այնպի-
սի սքանչելի օրինակ տուաւ մեզի : Աչքերնուս առջեւ
բերենք այն քաջ հովուապետը մշտնջենաւոր խաղա-
ղութեան բնակարանին մեջ, եւ աղօթք ընենք որ իւր
մարդկային ազգին համար ըրած լմադրանքները կա-
տարուին :

¹ Տես Խորհրդածութեանց սկիզբը :

ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

ՈՒՐՈՒՄՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԱՅ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ

Քրիստոնեական հաւատոյ սկիզբն ու վախճանը սեր է. այս հաւատքս Արարչին Աստուծոյ հայրական սիրոյն ծնունդն է, եւ ասով կը յորդորուինք որ զինքը սիրենք որդիական սիրով, եւ զամեն մարդ եղբայրական սիրով: Քրիստոնեութեան պատուիրանաց մէջ քաղցրութիւն մը կայ որ անպատմելի բան է, թեպէտ եւ մեկ քանին առջի բերան սաստիկ խիստ երեւնան: Այն պատուիրանն որ կըսէ թէ « յԱստուծոյ երկիր » (Աստուծմէ վախցիր,) ինչո՞ւ պիտի

տրամեցրնէր զմեզ՝ եթէ զԱստուած սիրել
զիտնայինք. ոչ ապաքէն Աստուած ծառայ-
ական երկիւղը ջուզեր, ու որդիական եր-
կիւղ կրպահանշէ: Ի՛նչ ցաւայի բան է
խեղճ մեղաւորացս վիճակը. գոջումի գա-
լէն կրտսկանք ու կրգգուշանանք. ջենք
մտածեր քէ գոջումը մեզի մեծ օգնութիւն
է, եւ առանց անոր ոչ մխիթարութիւն կայ
եւ ոչ հանգստութիւն: Ստրջանքը (այս
ինքն խղճմտանքը զարնելով՝ եղածին
վրայ ցաւիլը) որ մեծամեծ մեղաւորաց
սոսկայի եւ վերջին կանչուիլն է առ Աս-
տուած, ստրջանքը կըսեմ՝ ամենեւին ոյժ
ջունենար՝ եթէ հետը մեկտեղ չգտնուի թո-
ղութիւն առնելու յոյսը: Որպիսի գրու-
թեամբ, որչափ խնամօք, կրնամ նաեւ
ըսել քէ ինչ հնարագետ գորովանօք ուզեր
է Հայրն մեր երկնաւոր դիւրացընել մեզի
իրեն հետ հաշտուելու ճանապարհները:
Անթիւ ապացոյցներ ունինք իրեն մեզի
ներել ուզելուն. անոնց մեջ ամենէն սրտա-
շարժն այս երեւցեր է ինձի. Աստուած թող
կուտայ որ մինչեւ մեր մոլորութիւններն
ու սխալմունքներն անգամ կարենան մե-

զի փրկութեան հնարք ըլլայ՝ երե մեր այն
յանցանքները մեյմեկ գործիք ընենք զու-
րիշները պահելու նոյն մոլորութիւններէն
ու սխալմունքներէն :

Քանի որ Աստուծոյ այս բարերարու-
թիւնը միտքս կրբերեմ, մեկէն ի մեկ իմ
վրաս կը դառնայ մտածութիւնս : Սիրելի
ընթերցող, ես երկար ատեն ճշմարտու-
թիւնը ջուզեցի ճանչնայ, Քրիստոսի Փրկ-
չին մերոյ հաւատքին ոյժն ու քաղցրու-
թիւնը ջուզեցի հասկընայ : Աստուած տայ
որ իմ ցաւագին խոստովանութիւնքս քա-
նի մը անձանց օգտակար ըլլան : Այսու
յուսով ե ահա որ կը յաղքեմ այն դժկամա-
կութեան որով իւր պատիւը ճանչցող
մարդը ջուզեր ինքիւր վրայ խօսիլ, թեպէտ
եւ իր անձին դեմ գանգատ ըլլայ խօսածը :

Ամենակարողն Աստուած իւր անհուն
ողորմութեամբը զանազան ճամբաներ կը
բռնէ՝ մոլորեայ մտքերը իրեն դարձընելու
համար : Մարդիկ կան որ իրենց կենաց
մեծ մասը անհաւատութեան մեջ անցընելէն

ետեւ մեռնելու մօտ ատեն մոյորութիւննին
կը հասկընան ու բոյոր սրտանց զոջումի
կուգան: Բարեպաշտ անձինք այսպիսի
աստուածային գթութիւն մը տեսնելով՝ մե-
կեն մտքերնին կը բերեն այն սրտաշարժ
առականերն ու օրինակները որ կը ցուցը-
նեն թէ Աստուած գորովագութ հայր մը եւ
վեհանձն ու ներողամիտ տէր մի է. մեկէն
կը փոճկի սրտերնին ու փառք կուտան
Աստուծոյ: Բայց անհաւան ու անհաւատ
անձինք սովորաբար մեծ բանի մը տեղ չեն
դներ այն յանկարծական դարձերն որ
մեռնելու մօտ ժամանակներ կը պատահին.
վասն զի որը կըսէ թէ գործարանաց տկա-
րանայն է, որն ալ կը համարի թէ նախա-
պաշարմանց ու տղայութեան սարսափ-
ներուն արթըննայն է այն դարձերուն
պատճառ: Դնենք թէ յայտնի ապացոյցնե-
րով հասկըցուցիր ասոնց թէ մեռնողին
մինչեւ վերջի շունչը տալու ատեն խելքը
գլուխն էր. պատասխան կուտան թէ զար-
մանք չէ, վասն զի խոհեմութեամբ շարժեր
է, վախցեր է որ իր պատճառաւ ընտա-
նիքը հասարակաց՝ բերանը չիյնան: Ոմանք

այ այս կրսեն թե ո՛ր գիտե, խեղճ հիւանդը տեսնելով որ կրօնամու՛ մարդիկ ջորս դին առեր են, անոնց ձեռքէն ազատելու համար խաբեր է գիրենք, ուզեր է հանգիստ սըրտով մեռնիլ :

Շատ անգամ աստուածային նախախնամութիւնը զմեզ դարձի բերելու համար՝ ձախորդութիւնը ձեռք կառնու : Իրաւ է որ հասարակ մարդիկ՝ կամ ցած հոգւոյ տեր անձինք՝ երբոր իրենց փառասիրութեանը մեջ խաբուին, սրտերնին կրկտորի, ու թե որ փոքրոգի ու կարճամիտ են՝ կեանքերնին կրկարճընայ. բայց այն մարդիկն որ արժանի են աշուրնին բացուելու եւ իրենց խաբեութենէն ազատելու, երբոր իրենց փափաքանացը ջհասնին՝ աւելի խելք կըսորվին ու աւելի այ սիրտ կառնուն. եւ իրենց այն նոր վիճակին մեջ այնպիսի երջանկութիւն մը կըվայելեն որ սուտ եւ ընդունայն յաջողութեանց աղմուկն ու փայլմունքը ունեցած ատեննին փնտռեր էին ու ջէին գտած : Մարդուս համար ամենէն սարսափելի ձախորդութիւն-

ներն անոնք չեն որ իր հպարտութիւնը, ան
յագութիւնն ու անձնասիրութիւնը տակն-
ու վրայ կրնեն. հապա անոնք են որ մար-
դուս սիրտը կտոր կտոր կրնեն, եւ մարդ-
կային ուժով անոնց դեմ դիմանայն
անկարելի կրչայ: Օրինակի համար, ինչ
սոսկայի բան է որ մարդս իր անձեն աւելի
սիրած անձինքը կորսընցընէ, եւ քիչ մը
առաջ ընտանեաց բազմութեան մէջ գրտ-
նուողը յանկարծակի միս-մինակ մնայ:
Այսպիսի դժբաղդ եւ անօգնական խեղ-
ճերը որու պիտի ապաւինեին՝ երէ Աս-
տուած ինքը չմօտենար քովերնին ու
իրենց պաշտպան եւ ձեռնտու ջրչար: Թէ
որ ըսէի թէ անհաւան ու թերահաւատ մար-
դիկ աստուածապաշտութեան մխիթարանք-
ներն ու բարիքն այ տեսնեն՝ հոգերնին չէ,
վախեմ թէ գրապարտութիւն կրչար ըրածս.
բայց այս իրաւ է որ ամենայն ջանք կրնեն
իրենք առջի բերան՝ որ գանազան իմաս-
տակութիւններով՝ սրտերնին շարժող ըզ-
գացմունքները մեկեն ի մեկ տկարացը-
նեն մեռցընեն. ետքն այ սիրտ կառնուն,
ու դառն դառն կորուստներու պատճա-

ուա եղած դարձերը որչափ ալ քրիստո-
նեութեան հետեւանքները կարծուին՝ կար-
համարհեն ու կըմերժեն: Ո՞վ չգիտեր թե,
կըսեն, դժբաղդութիւնը մարդուս միտքը
կըպղտորե ու դիւրահաւանութեան մեջ
կըձգե: Ո՞վ կընայ ըսել թե մարդս այն
ատեն աւելի լաւ խելք կըբանեցընե որ
սրտին ցաւէն բոլոր կարողութիւնները
տկարացած են ու չեն բողուր որ դժուար
խնդիրներուն վրայ խորունկ մտածե: Մե-
ջերնին ամենէն աւելի ներողամիտ կար-
ծուածները կըհամարին թե խելո՞՞ մարդ-
կանց Աստուծոյ իրենց տուած մխիթա-
րանքներուն համար երախտագետ ըլլալը
յանցանք մը չե. Ի՞նչ պիտի ընես, կը-
սեն, երբոր իրը սոսկալի է՝ տկար մար-
դիկ կարօտ են իրենք զիրենք խաբխը-
բելու:

Աստուծոյ նախախնամութիւնը այնպի-
սի ճամբաներով հաճեցաւ իմ մոլորութիւն-
ներս փարատել որ մինչեւ հիմա յիշատա-
կած մեկնութիւններուս առարկութիւննե-
րուս տակը ամենեւին չեն իյնար: Ամէն

կողմանէ ոյժս հասաւկս տեղն էր, վիճակս
այ շատ գեղեցիկ : Շատ դիտողութիւններ
ըրի, տեսայ որ մարդուս խելքը ամեն ժա-
մանակ ասպանով առաջնորդ մը չէ իրեն.
հասկըցայ թէ որ քանին մեջ է այն երջան-
կութիւնն որ իմաստասիրութիւնը ոչ երբէք
պիտի կարենայ տայ մարդուս, եւ վերջա-
պէս տեսայ որ սրտիս մեջ ընդաբոյս եւ
բնածին կարծած նախապաշարմունքներս
ամենն այ փճացան :

Տղայութեանս ատեն չեմ գիտեր ինչ վախ
մը կար սրտիս մեջ որ եկեղեցիներէն հե-
ռու կը քայէի : Քիչ անգամ կը լլար որ եկե-
ղեցի մը մտնէի ու շէնքին մեծութենէն՝ կա-
մարներուն քարձրութենէն աչքս չառնուեր
ու գլուխս չպտըտեր. երբեմն այ այնպէս
կը կանչուր ռտտէի որ քովիներս կը ստի-
պուէին շուտ մը գիս դուրս հանելու : Այս
կերպով՝ Աստուծոյ տանը մեջ առաջին
զգացմունքն որ ունեցեր եմ՝ սոսկում ու
տժգոհութիւն եղեր է : Դպրոցի մեջ այ բա-
րեպաշտական կրթութիւններէն ձանձրա-
ցայ, մանաւանդ մեկ քանիէն որ անտա-

նելի կերեւնային ինծի, ասով ալ սրտիս մէջ բարեպաշտութեան դեմ գեշ ասելութիւն մը մտաւ :

Որչափ որ ուսումնասեր էի բնութեամբ, այնչափ ալ դպրոցական հին ու միակերպ ոճը ձանձրայի կուգար ինծի: Սաստիկ փափաք ունէի ուսումնական մարդու անուն հանելու, ուստի դեռ ճարտասանութեան տարւոյն մէջ եղած ատենս ողբերգութիւն մը շինեցի ամբողջ հինգ արարուածով, տարակոյս չկայ որ շատ անհամբան էր շարադրածս, սակայն ես կրգմայլի վրան, ինծի մտերիմ մէկ հաստիկ բարեկամ մը ունէի, այն ալ գրուածքս գովելէն չէր կշտանար: Երբոր փիլիսոփայութեան դասին հասայ՝ ալ ձանձրութեանս չափն անցաւ, քանի որ խժական լատիներենով մը եղած անվերջանայի վեճերը կրլսէի, այն ալ միշտ հաւաքաբանական ձեւով՝ որով խիստ պարզ խնդիրներն անգամ անխմանայի կրլլան, ալ բոլորովին զգուեցայ: Ըսի հօրս թէ ջեմ դիմանար ես այս ձանձրայի բաներուն, ան ինչ ուրա-

խութիւն եր ինծի երբոր տեսայ թե ինքն
այ հաւանեցաւ որ անկեց ետքը ազատո-
րեն աշխատիմ ուզածիս պէս իր ձեռաց
տակը. եւ նոյն իրիկունը քանի մը փիլի-
սոփայական գրքեր տուաւ ինծի, որոնց
մէկն այ Կարդեսիոսի Յաղագս ոճոյ ըսու-
ած ճատն եր¹ :

Մէյմը որ դպրոցէն ազատեցայ՝ հարկաւ
պիտի ազատէի նաեւ ջափազանց ջերմե-
ռանդութիւններէն. վասն զի արդէն առա-
ջուց դրած էի միտքս որ այնպիսի ջերմե-
ռանդութիւնները համառօտեմ. բայց խիստ
սակաւ ժամանակէն ամենն այ ծայլեցի
մէկդի դրի : Քրիստոնէութեան դեմ անդա-
դար ծաղրածութիւններ կըլսէի, կարողու-
թիւն չկար քովս անոնց հակառակ կենայու.
վասն զի բարեպաշտական խրատներու
ամենեւին ուշ դրած չըլլայով, հաւատքս

¹ Կարդեսիոս կամ Տեքարթ՝ կարդեսեան ըսուած փի-
լիսոփայութեան հիմնադիրն եր, եւ իրեն գլխաւոր կա-
նոն բռնած եր ազատ քննութիւնն ու խորհրդածու-
թիւնը. Թ :

այնպիսի հաստատուն հիմանց վրայ հաստատուած չէր որ կարենայի այն մեր ատենի կարծիքներուն դեմ դիմանալ: Ուրետասներորդ դարուն փիլիսոփայութիւնը ամեն տեղ տիրած էր. աստուածեանք¹ ուրիշներուն մեջ ալ իրենց կարծիքները տարածելու համար՝ ոչ խորունկ գիտութեան կարօտ էին եւ ոչ ճիշդ տրամաբանական հակաձառութեանց. անկրօնութիւնը նորածեութիւն մը եղած էր, եւ կարծես թէ ամեն մարդ օղին հետ մեկտեղ անտարբերութիւն ու անհաւատութիւն կը ծծէր: Իմ գլխաւոր բանս գործս՝ մատենագրական հմտութիւն էր, ու շատ աղէկ ըրի որ բանաստեղծութիւնը թողուցի՝ արձակ շարադրութեան տուի ինքզինքս. սակայն չորս դիս անհամար ձայներ անդադար կը կանչուր ռտեին թէ « Քրիստոնէութեան բանը լմրնցաւ, ասկեց ետքը մէյմ՝ ալ պիտի ջնորոգուի. » այնչափ լսեցի այս խօսքն որ միտքս դրի

¹ Այն աղանդաւորք որ Աստուծոյ գոյութիւնը կը դաւանին, բայց աստուածային յայտնութիւնը կամ յայտնեալ կրօնը կուրանան. Թ՛:

թէ կարծիք մը չէ ասիկայ, այլ անտարա-
կուսելի ճշմարտութիւն, եւ ըստ այսմ կըխօ-
սեի հաւատոյ բաներուն վրայ այն մարդ-
կանց հետ որ իրենց դարուն գիտութիւննե-
րովը լուսաւորուած էին: Ան ատենի երի-
տասարդաց բռնած ճամբան ալ աս էր:
Կրնար Աստուած աւելի սաստիկ կերպով
պատժել իմ ապերախտութիւնս, բայց չը-
րաւ. կրնար թողուլ որ ես ալ իյնայի այն
իմաստակներուն անարգութեան ու ցած
հպարտութեանը մէջ որ կըպնդէին թէ
Աստուած չկայ, մարդս ազատ չէ ուզածն
ընելու, հապա գլխուն գալիքը պետք է որ
գայ, եւ բարոյական կամ բարի վարք
ըսածնին տկարութիւն մի է որ ճարտար
մարդիկ հնարեր են՝ անմիտներն ու տկա-
րամիտները խաբելու համար: Ոչ, այս
վերջին սաստիճանի անարգութեան մէջ
պիտի չիյնամ եղեր. Աստուած իր անհուն
ողորմութեամբը ոչ երբեք բոլորովին ձեռ-
քէ թողուց զիս, եւ ասոր համար որչափ
ալ փառք տամ իրեն՝ քիչ է:

Տեսայ եւ յմեծապէս ուրախացայ որ

սրտիս մէջ նոր եռանդ մը կայ Աստուծոյ վրայ գերագանց կարծիքներ ունենալու, հոգւոց երջանիկ կամ թշուառ անմահութեանը հաւտալու, եւ քարոյական օրինաց սրբութիւնը ճանչնալու համար. միտքս դրի թէ այ ինչպէս որ պետք է գուտ եւ անխառն ճշմարտութիւնը ձեռք ձգեր եմ : Սակայն սրտիս մէջ մեծ անհանգստութիւն մը կար. կրմտածէի թէ ինչ ցաւ պիտի ըլլայ հօրս երբոր իմանայ թէ որդին իր հաւատքէն չէ. յոյս այ չունէի որ կարենամ երկար ատեն միտքս իրմէ ծածկել : Հասկըցաւ անիկայ իմ յանցանքս, քանի մը անուշ ու խելացի խօսքերով խրատեց զիս, եւ այնուհետեւ աւելցուց իր սերն իմ վրաս, ինչպէս որ բնական է մարդուս՝ աւելի տաք սրտով հոգ եւ խնամք ունենալ իր սիրելի անձին վրայ՝ անոր ծանր կերպով հիւանդացած ատենը : Այնչափ անուշ կուգային ինծի այն երկնային խրատներն որ եթէ ինչպէս որ պետք է մտիկ ընէի՝ ջեմ գիտեր թէ ծայրը մինչեւ ուր պիտի երթար : Մօրս վախճանած ատենը դեռ ես տղայ էի. ուրիշներն այ

բարի դիտաւորութեամբ, բայց չափազանց նախանձայուզութեամբ՝ առանց աջ ու ձախ նայելու ծանր ծանր յանդիմանութիւններ տուին ինծի: Կրակ ու բոց բնաւորութիւն մը ունէի այն ատեն. որ եւ իցեարգելք աչքիս բան մը չէր երեւնար, եւ այնպիսի արգելքներու յաղթել չէի կրնար այնէ՛ գեթ վախ չունէի անոնցմէ: Տեսնելուս պէս որ կարծիքս պաշտպանելու համար՝ ինքզինքս վտանգի մեջ դնել հարկ կրլլար՝ աւելի կրչամառէի այն կարծեացս մեջ. այս կերպով մոյտրութիւններս սրտիս մեջ արմատացան մնացին:

Թեպէտ եւ քայսած ճամբաս դարվար ու սահուն էր, բայց զանազան մոյութիւններ զիս գլորել տանիլ չկրցան: Որչափ որ հաւատոյ վարդապետութիւններէն ու բարեպաշտական կրթութիւններէն կրխորշէի, նայնչափ այ ուղիղ բարոյականի սկզբունքներէն չէի ուզեր խոտորիլ: Ազգատոհմիս մեջ այ այնչափ բարի օրինակներ ունէի այս բանիս համար որ այսպիսի բնաւորութիւն ունենալս զարմանք չէր. մանա-

ւանդ թէ այս բնաւորութեամբս այնպէս
հօրս աչքը կըմտնէի որ ատենով մարդ ըլ-
լայուս վրայ ամենեւին չէր տարակուսեր.
անկեց ի գատ' կուգէի կերպով մը վրեժս
այ հանել անոնցմէ որ դառն դատաւոր
կըլլային ինծի. կուգէի ցուցընել իրենց թէ
աստուածեանն այ կրնայ քրիստոնէի մը
չափ եւ անկեց այ աւելի լաւ կերպով կա-
տարել իր առ մարդիկ ունեցած պարտ-
քերը. ձեռքս գար նէ կատարեայ մարդ
պիտի ըլլայի որ իմ բռնած հաւատքիս
պատիւը պահեմ :

Քրիստոնէութեան դեմ առարկութիւն-
ներ փնտռելու համար ամենեւին ատեն
չանցուցի. եւ ինչ հարկ կար. ուրիշ-
ներն աշխատեր էին այս բանիս հա-
մար, եւ ես կարօտ չէի նոր բան սոր-
վելու աս կողմանէ: Միտքս դրած էի թէ
ամեն բանէ առաջ իմ ջանքս այն պիտի
ըլլայ որ կարենամ ինքզինքս օրէ օր
աւելի լաւցընել: Թեպէտ եւ մեծ սեր
ունէի գրագիտութեան եւ իմաստասիրու-
թեան վրայ, բայց անկրօնութեան նահա-

պետին ¹ վրայ ոչ միայն ուրիշներուն
կատաղի համարմունքը ջունէի, այլ եւ
զգուած էի անոր աներես չրբութենէն :
Քանի որ կրտեսնէի թէ իրեն պէս գերա-
զանց բանաստեղծ մը իր խելքին նախա-
տինք ըրեր է՝ Գաղղիոյ հրեշտականման
դիւցազնունւոյն ² պատմութիւնը ծաղրելով
ու ծռմոկելովը, սիրտս կը կտրտեր : Անոր
Կանդիտոսը ³ սկսայ կարդալ ու չկրցայ
լմընցընել. այն իր ջարամիտ ծիծաղը,
այն մարդկային թշուառութեանց առջեւ
ըրած խեղկատակութիւնները՝ մարդուս
սիրտը կը տրտմեցընեն ու կը կտրտեն : Թե-
րեւս ասոնցմէ ալ ասելի ցաւալի է Իմաս-
տասիրութիւն պատմութեան ըսուած գիր-
քը, որ չէ թէ իմաստասիրութիւն է, այլ
պարսաւագիր ընդդէմ մարդկային ազգի-
վասն զի անոր խօսքերուն նայելով՝ մարդս
ախտից եւ մոլութեանց կծիկ մըն է՝ անարգ
եւ ատելի միանգամայն. այնպիսի արա-

¹ Վոյթեռ, դրօշակիրն աստուածեանց. Թ :

² Յովնաննա Տ'Արք, ազատարար Գաղղիոյ. Թ :

³ Պատմութիւն ամբարիշտ եւ անտակ. Թ :

րածը ինչ բանի կուգայ : Կրսիրեմ ես ազատութիւնը, կուգեմ որ ազատութեան յարգը ճանչցող ամեն ազգերն ալ ազատ ըլլան. բայց երբոր տեսայ թէ Վոյքեռի վրայ զմայլողները իրենք զիրենք աշխարհիս ազատութեան ախոյեաններ կրհամարին՝ զարմացայ ու ամբըցայ անոնց մտածութեան խառնափնդորութեանը վրայ : Վասն զի թէ որ մարդս վագրեն ու կապիկեն բաղադրուած բան մի է, ալ ինչ բանի համար կուգես որ ազատ ըլլայ : Յուկակապ բեր, շղթաներ բեր, կապէ կապկըպէ այդ հրեշր, մի՛ թողուր որ ապականէ աշխարհս իր անզգամութիւններովը :

Իմ սիրած ու բանեցուցած իմաստասիրութիւնս գործնական իմաստասիրութիւն էր. ուստի Մոնթայնին ճաշակք ըսուած գրքին վրայ կը զմայլեի ¹ : Տեսնելով որ այն գրքին մէջ մարդուս սրտին այնչափ գաղտ-

¹ Բարոյական իմաստասիրութիւն ընդարձակ, հանձարեղ, լի գեղեցիկ՝ բայց եւ երկբայական իմաստունութով. Թ :

նիքները դուրս հանուած են եւ բարի վարուց համար շատ օգտակար դիտողութիւններ կան, յոյս առեր էի որ այն գիրքը կարդալովս՝ ատենեն առաջ փորձ կըլլամ շատ բանի. այնպիսի բարեկամ մը դարձաւ ինծի այն գիրքն որ ես իր միտքը կըհասկընայի, ինքն ալ կարծես թէ իմ միտքս կը հասկընար: Անոր հետ մեկտեղ երբեմն ալ Ուրատիոսը կըկարդայի. ետքը ուրիշ գրքեր ալ ձեռքս ընկան որ աւելի շարժեցին սիրտս, միտքս աւելի բարձրացուցին, եւ աւելի մօտ երեւցան այն կարծիքներուն որ ունէի Աստուծոյ եւ առաքիւնութեան վրայ: Ո՛րչափ անգամ կարդացեր եմ Կիկերոնին Անուրջք Սկիպիոնի անունով գրուածքը: Իմ սիրելի գրքերուն մէջ գլխաւորներէն էին նաեւ Կիկերոնի Տուսկուլեանքը, եւ Յաղագս Պատշաճից գիրքը, նմանապէս Ամիոյին թարգմանած Պլուտարքոսը:

Այն հասակին մէջ որ մարդս քիչ կըմըտմտայ, ես ինծի սովորութիւն ըրի դիտողութիւնն ու խորհրդածութիւնը: Քիչ ատե-

նի մեջ հասկըցայ որ աշխարհիս վրայ մարդկանց մեծ մասը խաբուած են, եւ մտացածին օգուտներու ետեւէ իյնալով՝ փուճ տեղը կրկորսընցընեն այն ժամանակն որ պիտի գործածէին Աստուծոյ իրենց առջեւը դրած իրական ու աժան բարիքները վայելելու. այն ատենէն միտքս դրի որ ջխաբուիմ հասարակ ժողովրդեան փառամոլ ու անկուշտ խենթութիւններէն. գիտէի որ խիստ շատ մարդիկ մտքերնին դրած են թէ այն հասարակ ժողովրդեան կարգը ջեն, եւ սակայն անոնց մեջ են :

Կենացս վրայ մեծ փոփոխութիւն մը գալով՝ առաջադրութեանցս մեջ որչափ որ խելացի բաներ կային աւելի հաստատուեցան, եւ առանձնական կենցաղավարութեանս մեջ անոնց գործադրութեանը համար քիչ դժուարութիւն քաշեցի : Սաստիկ սեր մը ձգեցի օրիորդի մը վրայ՝ որուն սիրելի յատկութիւնները իր գեղեցիկ դեմքին վրայ ալ նկարուած կերեւնային : Քառասունեօրը տարի քշեց մեր երջանկութիւնը, եւ իմ անոր վրայ ունեցած սերս ոչ

երբէք բարեկամութեան դարձաւ. մինչեւ
հիմայ ալ նոյն սերն ունիմ վրան՝ որդւոց եւ
թոռանց եւ թոռան որդւոց մեջ որ իմ ծե-
րութեանս նեցուկ ամբութեան են. բայց
որչափ ալ իրենց խնամքը սրտանց ու սերը
սաստիկ ըլլայ ինծի, չեմ կրնար չզգայ որ
իրենց մօրը մեջերնիս չգտնուիլը մեծ պա-
կասութիւն է մեզի :

Ամուսնութենէս քանի մը տարի ետքը՝
գրաւորական աշխատութեանց վրայ ունե-
ցած սիրոյս պատճառաւ Փարիզ քաշուե-
ցայ : Քանի մը ճանչւորներ ունէի հոն որ
իրենց ազնիւ բնաւորութեամբը աւելի
պայծառութիւն մը կուտային իրենց հան-
ճարոյն : Հաստատուն բարեկամութեամբ
մը կապուեցայ հետերնին. տեսայ որ իրենք
սիրով կախորժին իմ համեստ բնակարանս
գալը, եւ այն երջանկաւետ վիճակն որ
երազի պէս կըտեսնէի մտքովս եւ ձեռք
ձգել կըփափաքէի՝ գտած եղայ : Ասկեց
բնականաբար միտքս եկաւ որ գիրք մը
շարադրեմ, եւ հրատարակեցի ճաշակ
արուեստի երջանկաւետ կենաց ըսուած

գիրքս : Անկեց ետքը ետեւ եղայ հասկը-
նայու թէ մարդկային խելքը ինչ բարոյա-
կան սկզբունքներ եւ դրուքիւններ հնարեր
եւ ամեն երկիր եւ ամեն ժամանակ . ուստի
սկսայ սա բանիս համար նիւթեր հաւաքել,
եւ անոնցմով շարադրեցի այն գիրքս որ
կրսուի Յաղագս Բարոյական իմաստասի-
րութեան, կամ Յաղագս զանազան կար-
ծեաց իմաստասիրաց զմարդկային կեն-
ցադավարութենէ : Այս աշխատութիւնը
այնպիսի ազդեցութիւն մը ըրաւ վրաս որ
մտքես անգամ չէր անցած :

Գրեթէ ամեն անգամ որ բարոյականին
վրայ կը մտմըտայի՝ այն միայն կընայէի թէ
հանգիստ ապրող եւ գիտուն մարդկանց
մտքին վրայ ինչ տեսակ ոյժ ունին բարոյ-
ական ուսմունքները : Այլ եւ այլ դիտողու-
թիւններ ըրած ատենս՝ սաստիկ մտադրու-
թիւն մը ըրի այն ժամանակներուն վրայ որ
քրիստոնէութիւնը պատճառ եղաւ աշ-
խարհիս երեսը պատահած ամենեւն ընդ-
արձակ եւ ամենեւն սաստիկ յեղափոխու-
թեանը :

Երկու ճշմարտութիւն տեսայ որ ամենեւին տարակոյս չեն վերցըներ. մեկը այս որ բարոյականը տղայական խաղ մը կըլլայ խելքի՝ թէ որ մարդկանց սիրտը անով ջտոգորուի. մեկն այլ այս որ մարդկանց վիճակը լաւցընելու համար պետք է նախ զիրենք լաւցընել:

Երբեմն երբեմն տարակոյսներ կուգային մտքիս թէ արդեօք մեր իմաստասիրական սկզբունքները այնչափ ոյժ ունին որ մեծամեծ նորոգութեանց պատճառ ըլլան: Ս.ոջի բերան այսպիսի տարակոյսները մեկդի կըձգէի: Վասն զի քանի որ աչքս այն բարոյախօսներուն վրայ կըդարձրնէի որ ամեն տեղ ու ամեն ժամանակ բոլոր ջանքերնին բափեր են իմաստութիւնն ու երջանկութիւնը ծաւալելու մարդկանց մէջ, միտքս կըվառուէր կըբորբոքէր մարդկային ազգի բարեկամներուն այսպիսի վսեմ աշխատութիւնները տեսնելով, եւ սիրտս յուսով կըլեցուէր: «Սիրտ առնենք, յարատեւենք կըսէի, եւ անդադար մեր նպատակին դիմենք. ջկենանք ճամբուն վրայ

ու ջհարցընենք թե արդեօք ինչ յաջողու-
թիւն պիտի գտնենք : » Մարդուս եռանդը
բորբոքած ատեն՝ գեղեցիկ եւ ընդարձակ
մտածութիւններուն չափ եւ սահման չմնար.
բայց որպէս զի իր քաջասրտութիւնը կոյր
զկուրայն ջրլայ, որպէս զի յարատելու-
թիւնը ծուռ բանի վրայ ջրլայ, գիտնալու
է թե ինչ արգելքներ կրնան ելլել առջեւը,
եւ ինչ հնարքներով պիտի յաղթէ անոնց :
Ուրեմն ինչ հնարքներ ունին իմաստասերք
մեր կրիցն ու մոյութեանց դեմ կռուելու :
Իրենց բարոյական գրուածքներն ու բնա-
կան օրէնքը : Այս ստոյգ է որ իրենց գրքերը,
նաեւ այն գրքերն որ ուրիշներէն աւելի
խրատական խօսքերով, խելացի իմաստ-
ներով, ճարտասան գրուցուածքներով լե-
ցուն են, ամէն մարդու վրայ այ նոյն ազդե-
ցութիւնը ջեն ըներ, վասն զի շատը կան որ
զանոնք ամենեւին ջեն կարդար, կարդան
այ նէ ջեն հասկընար : Բարոյական իմաս-
տասիրութեան փառաւոր ժամանակը, աշ-
խարհիս մեծամեծ օգուտներ ըրած ժամա-
նակը՝ այնատեններն են որ անճոռնի օրէնս-
դրութեան մը ուժովը մարդիկ երկու կարգ

բաժնուած էին, այս ինքն քաղաքացիք եւ
գերիք, եւ այս' նոյն իսկ հին ատենի հոջա-
կաւոր հասարակապետութեանց մեջ: Պե-
րիներուն բազմութիւնը վախով սանձուած'
կարօտ ջեր իմաստասիրութեան խրատ-
ներուն. ազատ մարդիկը միայն կրնային
մտիկ ընել անոնց: Այն ատեն որ Յունաս-
տանի բարեբեր հողը ճարտասաններ,
արուեստագետներ, բանաստեղծներ, փի-
լիսոփաներ կրհաներ, իմաստասերները
բազմաթիւ դպրոցներ բացին' իրարմե-
տարբեր ու մեկը քան զմեկայլ գեղեցիկ:
Այն իմաստասերները ոչ եթէ միայն իրենց
սկզբանցը վրայ խօսիլ կըսորվեցընէին,
այլ եւ մարդկանց բնաւորութիւնը կըզօ-
րացընէին, անոնց սրտին շարժմունքները
կանոնաւորելու կաշխատէին, եւ կուգէին
որ իրենց աշակերտաց վարքէն հաս-
կըցուի իրենց սորվեցուցած բաներուն
ողջմտութիւնը: Ի՛նչ մեծ պատիւ, ճրջափ-
յարգ ունէր այն գիտութիւնն որ քանի մը
ընտիր անձանց կըյայտներ թէ մեկ Ս.ստու-
ած միայն կայ, եւ բազմաստուածութեան
խաւարին մեջ յուսոյ ճառագայթ մը կըծա-

գեցրնէր: Բայց այն իմաստասիրութեան
դասերը խիստ ամփոփ սահմանի մը մէջ
կրնային լսուիլ. իսկ հիմա, գոհութիւն Աս-
տուծոյ, ժամանակները փոխուեցան, բար-
բարոսական օրէնքները ջնջուեցան, եւ թե
որ մէկ քանի ողբալի բացառութիւններուն
ջնայինք՝ մարդիկ ամենքն ալ ազատ են,
եւ օր օրուան վրայ կը տեսնեն որ իրենց
շղթաներուն վերջին մնացորդներն անգամ
կը մաշին կը փճանան: Հասարակ ժողո-
վրդեան ազատութիւնը կը պահանջէ որ
բարոյական կրթութիւնը ամեն աստիճանի
խելքերուն ալ տրուի, ամենուն սրտին մէջ
ալ թափանցէ ու տոգորուի. իսկ հեթանո-
սաց իմաստունները ոչ երբեք հասկըցեր
էին թէ ինչ հնարք բանեցընելու է՝ մարդ-
կանց շատը մեկտեղ կրթելու համար: Հին
իմաստասիրաց բանեցուցած լծակը՝ որ ես
շատ հաստատուն բան մը կը կարծեի, վեր-
ցընելու բեռան ծանրութեանը տակ ճկե-
ցաւ ու ծռեցաւ, եւ ես տեսայ ու ապշեցայ:

Ի՞նչ բանի կուգար մեր օրերուն բարոյ-
ական ուսումը՝ թե որ քանի մը հոգի միայն

ըլլային անիկայ հասկըցողները, եւ գրեթէ
բոլոր մարդկային ընկերութիւնը տգիտու-
թեան ու թշուառութեան մեջ մնար: Ուստի
մինչեւ ան ատեն չճանչցուած կարօտու-
թեանց համար նոր դարմաններ հարկաւոր
էին:

Քրիստոսի եղբայրսիրական կրօնին
ուժովը մարդկային ազգի ազատութիւնը
հռչակուելուն պէս, իր առաքեալներն
ու աշակերտները իրենց վարդապետին
խրատները ուղիօրէն ծաւալեցին բոլոր
աշխարհիս երեսը, եւ քրիստոնէութիւնը
նոր դարագլուխ մը եղաւ: Կրօնական ուս-
ման առջեւ բարոյական իմաստասիրու-
թեան ուսումը՝ որ արդէն օրէ օր իր յարգն
ու մեծութիւնը կորսընցուցեր էր՝ ոչնչա-
ցաւ. եւ թեպէտ տեղ տեղ դասախօսու-
թիւններ կըլլային այլ եւ այլ կարծիքներու
վրայ, բայց այնպիսի դպրոց մը չմնաց որ
մեջը աշխատուէր մարդկանց բարքն ու
բնաւորութիւնը կրթելու:

Ի՛նչ սոսկալի ոյժ է նախապաշարմանց

ոյժը : Ասոնք այնպիսի յայտնի բաներ էին ինձի համար որ պետք էր աչքիս առջեւէն քօղը մեկէն վար ձգեին. եւ սակայն ամբընայով հանդերձ կրսեմ որ այս բաներս զիս շփոթեցին : Քրիստոնեութենէն այնչափ կանուխ բաժնուեր էի որ իմ հաւատոյ դեմ ունեցած կարծիքս մոլորութեան մը պէս հաստատուած էր մտքիս մեջ, այն մոլորութեանց պէս որ տղայութեան ատենէն որ տեղիք ընեն՝ երկար ատեն իրենց ոյժը կը պահեն : Միտքս չեի դրած ամենեւին, ոչ երբեք այլ պիտի դնեմ միտքս, թէ ստութիւնը կարող է օգուտ մը ընել ճշմարտութեան. ճշմարտութիւնը յաջողութիւն գտնելու համար իրեն պէս անարատ հնարքներ կուզէ : Ո՞ր խելացի մարդուն կրնաս հաւանեցընել թէ անժամանակն Աստուած ինքզինքը պաշտպանելու համար կարօտ է մեզի որ խաբէութեամբ օգնենք իրեն : Այս իրաւացի սկզբունքներէն ես սուտ հետեւանքներ կը հանէի : Ո՞ր կրօնն որ իր կուսակիցներուն խօսքին նայելով յայտնեալ կրօն կրսուեր՝ իմ առջեւ այլանդակ կրօն էր. ինձի համար մեկհատիկ ճշմարիտ կրօն՝ բնա-

կան օրենքն էր՝ յայտնապէս Աստուծմէ
բխած. ուստի կուգէի որ անկէ ջբաժնուիմ,
եւ մեջը առասպելներ խառնելով ջապակա-
նեմ անոր մաքրութիւնը: Այս ճամբուս մեջ
երկար ատեն մեծ վատահուքեամբ քալեցի.
եւ մինչեւ հիմա ստորագրած բաներուս դի-
տողութիւններն ընելէս ետեւ ուրիշ ճամբայ
չի տեսներ առջեւս. այնպէս երեւցաւ ին-
ծի որ անել անծայր լաբիւրինթոսի մը մեջ
մոլորական կը պտըտիմ: Բոլոր սրտանց
կը փափաքէի որ մարդիկ երջանիկ ըլլան.
Ինչ օգուտ կը քաղէի իմ այնչափ քննու-
թիւններէս. բարոյական ուսում տարա-
ծել ուզողները ինչ օգնութիւններ կը գըտ-
նէին: Ապիկանք փիլիսոփայութիւն, սո՛ւտ
կրօն մը. ինծի այնպէս երեւցաւ որ աս-
տուածային Նախախնամութիւնը երկիրս
երեսէ ձգեր է:

Գիտէի որ իրենք զիրենք իմաստնոյ տեղ
դրած խելացիները կը կարծէին թէ ինծի
անլուծանելի երեւցած խնդիրը իրենք շատ
դիւրաւ կը լուծեն. վասն զի այս կերպով
կը կտրէին խօսքը. « Փիլիսոփայութիւնը

գիտուններուն տուր, կրօնը ժողովրդեան
առջեւը նետե: » Այս իրենց գրուցուածքին
աներեսութիւնը մեկդի ալ հանելով՝ իրենց
կարծիքը միայն բաւական էր զիս գգուե-
ցընելու: Վասն զի այս կարծեաց հիմն ան է
թէ զմարդիկ կառավարելու համար՝ պետք
է խաբել զիրենք. գարշելի սկզբունք՝
որ իմ ականջիս հայհոյանքի մը պէս կու-
գայ: Թէ որ ճշմարիտ ալ համարեինք այս
սկզբունքը, կարելի չէ մեր օրերուն մեջ
այնպիսի բաժանմունք մը ընել որ անով
մարդկանց մեծ մասը պիտի դատապար-
տուին մոլորութեան մեջ մնալու: Մարդ-
կային ընկերութեան ամեն մեկ մասն ալ
ուրիշներէն լսուելու չափ բարձր ձայնով
կրխօսի. նոր նոր մտածութիւնները ետեւե
ետեւ կը պտըտին ու ամեն տեղ կը մտնեն:
Թէ որ կրօնը ծաւալել ուզես, ամեն բանե
առաջ հարկ է որ իշխանութիւն ունեցող-
ները, հարուստները, կրթուած մարդիկ
պատիւ ընեն կրօնին. եւ սակայն անոնց
տուած օրինակին ալ մեծ ոյժ մը ունենալը
տարակուսական է: Ստոյգ բան մը կայ նե
սա է որ անոնք անկրօնութիւն ծախել ուչ

զեն նե՛ իրենցմե վար գտնուողները մեկէն ի մեկ կըջանան անոնց հաւասարիչ, եւ անոնց պէս կըսկսին նախապաշարմունք ըսածնին արհամարհել :

Իմաստականերէն ոմանք մտքերնին դըրած են թէ մեծ տարբերութիւն կայասերկութանիս մեջ. գմարդիկ խաբել՝ զիրենք դեպ ի բարին առաջնորդելու համար, եւ խաբել զիրենք՝ անձնական շահու համար : Այսպիսի բարոյականի մը հաւանութիւն տըւողը՝ շատ վտանգաւոր ճամբու մեջ կիյնայ. անով կեղծաւորութեան կըվարժի մարդ. եւ վախենմ թէ մարդկանց օգտակար ըլլամ ըսելով սուտ խօսիչ սկսողը՝ վերջը վերջը իր շահուն համար կըխաբէ գանոնք :

Քանի կերթար իմ վիճակս անտանելի կըլլար : Զիս ջարջարողը սկեպտիկեան երկբայութիւնը չէր. ամենեւին երկբայիչ ջունէի. ընդ հակառակն, բացարձակ ու յայտնի կերպով կըսէի թէ մարդկանց վիճակը յաւցընելու համար որչափ հնարքներ որ կան՝ ամենն ալ տկար ու փուճ հնարք

ներ են: Այս երկու սկզբունքը՝ թե « խմաստասիրութիւնն անկարող է, կրօնը սուտ բան է, » անդադար աչքիս առջեւն էին, եւ վերջինյուսահատութեան մեջ կրճգեին զիս. քիչ մը ատեն փորձեցի որ այլ ջմտմբտամ աս բանիս վրայ, եւ ատեն եղաւ որ ուրախացայ թե փափաքիս կրհասնիմ. բայց սովորութիւնը յաղթեց ինձի, եւ միտքս զբաղեցրնել ուզելով՝ բան մը փնտռեցի որ վրան դիտողութիւններ ընեմ: Դեռ նոր հասկըցեր էի թե քրիստոնէութիւնը փիլիսոփայութենէն շատ աւելի զօրաւոր է զմարդիկ կառավարելու համար: Հետաքրքրութիւնս եկաւ որ քննեմ տեսնեմ թե այս գերազանցութեան պատճառն ինչ է. եւ միտքս դրի որ այս քննութեան ատեն ամենայն ճշդութիւն եւ կատարեալ անկողմնասիրութիւն ունենամ: Եւ որովհետեւ արդէն վարժած էի աս բանիս, առաջադրութիւնս կատարելու համար դժուարութիւն չբաշեցի: Թող որ խնդիրն այլ ինչ էր. կուգէի որ պարզապէս հասկընամ թե ինչ պատճառներէ առաջ կուգայ այն բանն որ յայտնապէս կրտսնէի թե կայ: Որ եւ իցէ կրօն

երբոր խոհական պատուիրանքներ սոր-
վեցրնէ, եւ մեծամեծ հնարքներ ունենայ'
ամեն տեղ տարածուելու համար, զարմա-
նալի կրղայ ամենուն. բայց թէ որ նոյն
կրօնը սուտ կրօն է, կարհամարհուի ու
մեկդի կըձգուի:

Ուղիղ բարոյականին ինչ օգնութիւններ
որ կրնեն իմաստասիրութիւնն ու կրօնը'
եւ այն օգնութիւնները իրարու հետ համե-
մատելու համար մասնաւոր ոճ մը որոշած
չէի: Աս իմ գրածս ալ գիրք մը եւ կանոնա-
ւոր ճառ մը չէ. հապա կուգեմ իմ ըրած
գլխաւոր դիտողութիւններս միայն՝ որչափ
որ միտքս կուզան՝ գիր անցրնել:

Քրիստոնէութեան մարդուս սրտին
վրայ տիրապետելուն առաջին պատճառն
յայտնի է: Իմաստասիրութեան տուածները
մէյմէկ խրատներ են միայն, եւ մարդս
միշտ կրնայ ուրիշ մարդու մը տուած
պատճառին դիմացը ուրիշ պատճառ մը
հանել. իսկ կրօնին տուածները պատուի-
րանքներ են՝ որ Յաւիտենականին Աստու-

ծոյ անուամբը կրհրատարակե: Կրնայ ըլ-
լայ որ այն պատուիրանաց ծագումը մութ
եւ անստոյգ ըլլայ, եւ գորութիւնը շատ մեծ.
Երբոր կրօնի մը հետեւողները հաստատուն
կերպով մտքերնին դրած են թէ այն կրօնը
ճշմարիտ է, իրենց հաւատքը թեպէտ եւ մո-
լորական ըլլայ՝ ճշմարիտ եւ ուղիղ հաւա-
տոյ արգասիքը եւ գորութիւնը կունենայ:
Այս իրական ճշմարտութեան միտքս հա-
ւանեցաւ, բայց միանգամայն այս պայ-
մանն ալ դրի թէ մտաւորական խաբեու-
թիւնը ոչ երբեք անխախտելի հիմն կրնայ
ըլլալ:

Քրիստոնեական կրօնին գորաւորու-
թեանը մեծ պատճառ մըն է կարծուիլը թէ
այս կրօնը Աստուծմէ եկած է. բայց ուրիշ
պատճառներ ալ կան, եւ անոնց մեջ ամե-
նէն երեւելին իր բարոյականին անհամե-
մատ խմաստութիւնն է: Այս կրօնին նոյն
խակ իր հակառակորդներէն ընդունած մե-
ծարանքը այնչափ յայտնի է որ եկեղեցա-
կան աստիճանաւոր մը կրցաւ ըսել. «Քրիս-
տոնեութեան բարոյականին նպաստա-

ւոր վկայութիւններուն ամենէն զօրաւոր-
ները անհաւատներուն բերնէն կըլըս-
ւին¹ : »

Կարդացի աւետարանը այնպիսի ուշա-
դրութեամբ որ մինչեւ անատենը չէի ունե-
ցած, եւ այնպիսի զգացմունքներ ունեցայ
որ իրարմէ շատ տարբեր էին : Այն աստ-
ուածային բարոյականէն սիրտս կըզորո-
վէր ու միտքս կըզմայլէր. բայց անոր մէջ
խտնուած խորհրդաւոր գաղափարները
այնպիսի ազդեցութիւններ կընէին վրաս
որ հաւատացելոց վրայ ըրածներուն բոլո-
րովին ներհակ էին : Քանի քանի անգամ
վար դրի զիրքը՝ մէյմալ ձեռքս չառնելու
մըտքով. եւ սակայն անոր անարատ բա-
րոյականին, վսեմ սրատուիրանքներուն,
անպաճոյճ գրուցուածքին զմայլած՝ նորէն
կառնէի կըկարդայի : Յիսուս ամենեւին
ճարտասան մարդու ջնմանիր. ուստի
քրիստոնէութեան տարածուած ատենները

¹ Կարդինալ Տրլս Լիւ յոն, Փերագանցութիւն Կրօնի :

շատ փիլիսոփաներ ըսին թէ անտարա-
նին գրուցուածքը զարդարուն չէ: Այն ան-
նման գրուցուածքը, այն առակներն որ
եսուէ ետեւ Յիսուսի խօսքերուն մեջ կու-
գան, այնպիսի համարներ են մեզի որ
իրենց քաղցր ու պատկառելի իմաստու-
թիւնը չափ չունի: Հրեայք անգամ կըսէին
զարմանալով. « Ոչ երբեք խօսեցաւ մարդ
իրբեւ զայրն զայն: »

Այնպիսի կատարելութիւններ ունի
Քրիստոս որ մարդկանց վրայ իրարու ներ-
հակ բաներ կերեւնան: Կըտեսնես որ խո-
նարհ է սրտիւ. եւ իրեն խոնարհութեանը
վրայ ամենեւին այլայլութիւն մը չիզար
մտքիդ՝ մեջ՝ երբոր կըլսես իրեն ըսելը թէ
« Երկինք եւ երկիր անցցեն եւ քանք իմ մի
անցցեն: »

Իր բարոյականը լսելով կըզմայլէի, այն-
պիսի անձի մը բերնէն լսելով որ իր վա-
րուց օրինակները բոլորովին համաձայն
են վարդապետութեանը: Ամէն ժամանակ

բարիք կրգործե Յիսուս. կրբժշկե, կրմը
խիրարե, կրլուսաւորե: Այն ինչ անձնա-
նուէր սէր է որ ունի մարդկանց վրայ: Այն
ինչ բացայայտ գիտութիւն է որ ունի իր
քաշելու ջարջարանացը եւ ընելու յաղթա-
նակին վրայ: Ո՞ր վարքը կայ որ իր վար-
քեն աւելի անարատ ըլլայ. ո՞ր մահը կայ
որ իր մահուրենն գերազանց ու վսեմ
ըլլայ:

Աւետարանի բարոյականին վրայ ճիշդ
գաղափարներ կրստանայի, բայց անկեց
անդին առաջ չեի երթար: Մեկ իրիկուն մը
աւետարանին մէջ գրուած Քրիստոսի մա-
հուան սրտաշարժ պատմութիւնները կար-
դայով սիրտս լեցուեր էր. մեկը եկաւ
տունս՝ որ իրեն անհաւանութեանը մէջ
շատ հաստատուն էր. տեսաւ որ սիրտս
լեցուն է, հարցուց թէ ինչ է պատճառը:
Զուգեցի ծածկել, շտկե շիտակ գրուցեցի.
անիկայ կատակի գարկաւ: Ես ալ քու
կարծիքեդ եմ, ըսի իրեն, եւ կրսեմ թէ Աս-
տուած մեր նախնեացը երեւցած չունի.
բայց թէ որ անոնց երեւցած ու հետերնին

խօսած ըլլար, հաստատ դրած եմ միտքս
որ անոնց լսած խրատներն այ Քրիստոսի
տուած խրատները պիտի ըլլային: Իր
պատուիրանն աս է. « Սիրեցեք զԱստուած
եւ զմարդիկ. » միքե ասկեց ասելի հիմնա-
կան խրատի յոյս ունիս: Բովանդակ օրենք-
ները այս խօսքերուս մեջ են. այս խօսքերս
ի բարոյական կարգի նոյն զօրութիւնն
ունին՝ ինչ որ ի բնական կարգի ունեցաւ
« Եղիցի լոյս » խօսքը: Ժպտեցաւ հիւրս եւ
ուրախակից եղաւ ինձի որ դարձի եկեր եմ:
Ո՛հ, ըսի ես իրեն. ինչ ջերմեռանդու-
րեամբ քրիստոնեայ կրչայի ես՝ թէ որ կա-
րելի ըլլար քրիստոնեայ ըլլալ առանց հա-
ւատոյ վարդապետութիւններն ընդունե-
լու, եւ առանց աղօթքէն զատ ուրիշ բարե-
պաշտական կրթութիւններ ընելու:

Շատ անգամ կրտսանի ու կրգարմա-
նայի որ ծանր ծանր խնդիրներու մեջ
ասելի լուսաւոր միտք ունին խոնարհա-
միտ քրիստոնեաները քան թէ շատ անուա-
նի փիլիսոփաներ: Ամօթալի բան չէ որ
իմաստուն մարդիկ գիշեր ցորեկ մտմտան

թէ ինչպէս գտնեն այն բանն որ շատոնց
գտնուած է: Օրինակի համար, վեճ կրնեն
իմաստասերք որ հասկընան թէ մարդուս
վախճանն ինչ է այս աշխարհիս վրայ. բա-
րակ բարակխնդիրներու մեջ կը մտնեն, լե-
զու կըրթափեն, կըկանչուրուտեն, մինչդեռ
անդին բարեմիտ քրիստոնեայ կնիկ մարդ
մը կրնայ ելլել ու ըսել իրենց. « Ստուած
զմեզ անոր համար ստեղծեր է որ զինքը
սիրենք, պաշտենք, եւ որ մը իրեն երանու-
թեանը մասնակից ըլլանք: Այս աշխարհս
մեզի համար նեղութիւն ու փորձանք քա-
շելու եւ մեր վրայ դրուած պարտքերը կա-
տարելու տեղ մի է. եւ այս պարտքերը կա-
տարելը կամ զանց ընելը մեր ձեռքն է: Այս
անցաւոր կեանքես ետեւ, թէ որ մենք մեր
Հօրը կամացը հնազանդ գտնուեր ենք՝ զմեզ
կըվարձատրէ, վասն զի ամենաբարի է. թէ
որ իր կամացը դեմ կեցած ենք՝ կըպատժէ
զմեզ, վասն զի արդար է: » Նոյն նիւթին
վրայ խօսելու ատեն՝ թէ որ փիլիսոփայք
այս խօսքերս աւելի պարզելով միայն գոհ
ջրլան, գիտցած ճշմարտութիւննիս ալ
պիտի մոռցընեն մեզի:

Ամենայն աստուածեանք ալ կը վկայեն թէ անաստուածութիւնը անճոռնի մոլորութիւն մի է. բայց իրենց տգիտութեանը պատճառաւ ճրջափ բաներու մէջ իրարուներհակ կարծիքներ ունին : Ոմանց ըսածին նայելով, Աստուած նիւթոյն արարիչն է. ուրիշներուն նայելով, նիւթոյն ճարտարապետն է միայն. շատն ալ աշխարհիս երեսը գտնուած թշուառութեանց պատճառ ջեն համարիր զինքը, վասն զի՛ կըսեն՝ ըմբոստ նիւթի մը վրայ աշխատելով, ասկեց լաւ ընել չկրցաւ : Աստուածեաններ կան որ հոգւոյ անմահութեանը ջեն հատար : Ռուսոյին կարծիքն այս է թէ մարմնոյն մեռնելէն ետքն ալ հոգին կապրի, զեթ այնչափ ժամանակ որ երկրիս վրայ առաքինութիւնը հալածող անիրաւութեան ձգած խռովութիւնը վերջանայ. բայց չգիտեր որ հոգին իր բնութեամբը անմահ է թէ չէ : Քանթին մեռնելէն քանի մը օր առաջ՝ բարեկամներէն մեկը հարցուցեր է իրեն թէ հանդերձեայ կենաց վրայ իր կարծիքն ինչ է. Քանթ սկեպտիկեան փիլիսոփայի մը պէս տուեր է պատասխանը :

Եւ սակայն կրնանք ըսել թէ աստուածեանք օրէ օր աւելի ճիշդ գաղափարներ կըստանան Աստուծոյ ստորոգելեաց (այսինքն կատարելութեանցը) վրայ, ինչպէս են կարողութիւն, իմաստութիւն, արդարութիւն, բարութիւն, գթութիւն: Բայց այս ճշմարտութեանց բովանդակութիւնը իմաստասիրութեան պտուղը չէ. իմաստասիրութիւնը այս բաներս սորված է քրիստոնէութենէն՝ որ երկրիս վրայ Աստուծոյ մեծութեանը եւ մարդու երջանկութեանը յարմար այնչափ գաղափարներ տարածեր է, եւ անոր լոյսը քիչ շատ կըթափանցէ նոյն իսկ իր խառնախօս բշնամեաց գրուածքներուն մէջ:

Երբոր մեկիկ մեկիկ քննել սկսայ այն պատճառաբանութիւններն որ կըլլան սովորաբար՝ բնական օրինաց մարդու բաւական ըլլալը ցուցընելու համար, տեսայ որ շատ տկար են: Այն օրէնքը, եւ մարդու խղճմտանքը որ նոյն օրէնքը պահել տալու կաշխատի իր խրատներովը, հրամաններովն ու յանդիմանութիւններովը,

Արարչին անհուն բարիքներն են : Աստու-
ծոյ գոյութեան մէկ ապացոյցը (այնպիսի
ապացոյց մը որ ուրիշ ապացոյց փնտոե-
լու ամենեւին կարօտ չընէր զիս) այս է որ
աշխարհս առաջ կերթայ, թեպէտ եւ մար-
դիկ ամենայն ջանք կրնեն որ արգիլեն :
Աստուած ուզեր է որ իր գործը մնայ. ուս-
տի գրութեան բնական ազդմունքը եւ ար-
դարութեան գաղափարներ դրեր է մեր
բնութեան մէջ որ ձեռքերնիս չէ մոռնալը,
եւ ոչ բոլորովին խղդեցն ու փճացընելը :
Թէ քրիստոնեայք եւ թէ աստուածեանք
կրհաւատան որ բնական օրէնքը աստուա-
ծային օրէնք մի է. աստուածեանք կրսեն
թէ բնական օրէնքէն զատ յայտնութիւն
չկայ, իսկ քրիստոնեայք կրսեն թէ բնա-
կան օրէնքը առաջին յայտնութիւնն է :
« Զարմանալի բան է որ անկեց ի զատ
ուրիշ յայտնութիւն այ հարկաւոր ըլլայ »
ըսաւ Ռուսոյ : Յիրաւի այ զարմանալի բան
կըլլար՝ թէ որ այն ուրիշ ըսուածը զառա-
ջինը փճացրներ, եւ տեղը անոր հակառակ
յայտնութիւն մը բերեր : Սակայն առաջինը
այնպէս անխախտելի կըմնայ որ եթէ մո-

լենախանձ մարդիկ իբրեւ երկնքէն խըր-
կուած գային ու մեզի ջարագործութիւն
ընել հրամայէին, զիրենք խայտառակելու
համար բաւական եր բնական օրէնքը առ-
ջեւնին հանել. վասն զի կարելի բան չէ որ
Աստուած ինքն իր խօսքին հակառակը
ըսէ:

Աւելորդ աշխատութիւն է ջանայ հաս-
տատել թէ որչափ պատուական բաներ
են բնական օրինաց մեզի ըրած օգնու-
թիւնները. ամէն խելացի մարդ այ կրհաս-
կընայ անոնց հարկաւորութիւնը: Բայց
մեկը չեղէ քրիստոնէութեան դէմ ջխօսի՝
միտքը դնելով թէ անիկայ մեզմէ այս օգ-
նութիւնները վերցընել կուզէ: Վասն զի
քրիստոնէութեամբ բնական օրէնքը կը-
պահուի, կրհաստատուի, կամբողջանայ
ու աւելի դիւրաւ կրհասկըցուի. քրիստո-
նէութեամբ մարդուս խղճմտանքը կըզօ-
րանայ, ունեցածնիս քովերնիս կը մնայ,
եւ աղեկութիւն աղեկութեան վրայ կըզըտ-
նենք:

Մեկ գիտնալու խնդիր մը կայ նե այս է
թե արդեօք քրիստոնէութեան տուած օգ-
նութիւններն այ՛ մեկայներուն պես հարկա-
ւոր են, եւ մարդկային ազգը պարտական
է արդեօք անոնց համար երախտագետ
ըլլալու: Ինչպէս որ ճշմարիտ է թէ բնա-
կան օրէնքն ու մարդու խղճմտանքը մե-
ծամեծ օգուտներ ունին, նոյնպէս այստոյգ
է թէ տգիտութիւնը, նախապաշարմունք-
ները, կիրքերը, մոլութիւնները կրնան
բնական օրէնքը մթնցընել եւ մարդու
խիղճը մոլորցընել: Այն մարդն որ տղայ-
ութեան հասակէն ի վեր վարժած է տես-
նելու գերութեան մեջ ընկած մարդիկ, սե-
ղաններու վրայ գոհ եղած մորթուած մար-
դիկ, միթէ կրնայ դիւրաւ կարդայ իր սըր-
տին մեջ այն օրէնքն որ կապապրէ՝ իրեն
նմանները սիրել: Մեր մեջ անգամ, մեկ
տղայ մը որ անունով միայն գերդաստան
ըսուած խառնադանճներէն մեկուն մեջ ան-
դադար ցոփութեան ու գողութեան օրի-
նակներ կը տեսնէ, ու ետքը իր որջէն դա-
տարկապորտ կեանք մը անցընելու կելլէ
եւ մեկ փոսէն մեկալը կը գլորի որ չարա-

գործութեան կրթութեանը մեջ կատարեցազործուի, այնպիսի թշուառ տղան միքէ իր խղճմտանքին մեջ այնչափ լոյս կը գրտնէ որ իր ջորս դին ու սրտին մեջ եղած մթութիւնը կարենայ փարատել: Թեպէտ եւ նոյնչափ սոսկալի ջրլլայ՝ բայց շատ ցաւալի է նաեւ այն մարդկանց վիճակն որ իրենց չքաւորութեանը եւ իրենց ընտանեաց կարօտութեանը պատճառաւ պարտական են անդադար ծանր աշխատանքներով ապրելու. այնպիսիները մեքենայի պէս կապրին. միայն ներկան մտածելով՝ ապագային համար ոչ նախատեսութիւն ունին եւ ոչ ակնկալութիւն, եւ շատ անգամ իրենց թշուառութեան չափը կանցրնեն զանազան մոլութիւններով: Միսիթարական ձայն մը պէտք էր որ անոնց սրտին մեջ լաւ զգացմունքներն արթնցընէ. անատեն վիճակնին այլ կը լաւնար. թէ որ գինովութենէն զատ ուրիշ զբօսանք ունենային, թէ որ հանգստեան օրերը հանգչէին, թէ որ կանուխկեկ սորվեցընող ըլլար իրենց թէ որչափ ոյժ կուտան մարդուս այն կարճ աղօթքներն որ ամէն տեսակ աշխատու-

թեան եւ ամենայն վշտաց հետ կրնան միա-
բանիլ¹ :

Այն պատանին որ երեսի վրայ ձգուած
է աշխարհի մեջ, ինչպէս կրնայ ազատ
մնալ իր ջորս դին պատած մոլորութիւննե-
րեն՝ թէ որ իր անիործութեանն ու ցնդեալ
խղճին իրեն տուած խորհուրդներէն ի
զատ ուրիշ խրատ չլսէ : Միայն մտածել
տալու համար անգամ իրեն՝ զօրաւոր օգ-
նութիւններ հարկաւոր են :

Այնչափ տկար ենք մենք որ նոյն իսկ

¹ Յետին աստիճանի աղքատութիւնը աղբիւր է ամ-
բարշտութեան : Բացարձակ հարկաւորութեամբ հար-
կաւոր եղած բաներէն զուրկ մարդկանց հետ խօսք բաց
Սատուծոյ վրայ, շատ անգամ սարսափելի պատաս-
խաններ կըլսես իրենցմէ, զոր օրինակ, « Թէ որ Աս-
տուած մը բլլար նէ՛ այսչափ թշուառութիւն չէր բլլար
աշխարհիս երեսը : » — « Աստուած, ես այ իրեն պէս կը-
նեմ, ինքք զիս ջմամբտար, ես այ զինքք ջեմ մտմտար : »
Երբոր բարերար անձինք որ իրենց քսակովն ու խրատ-
ներովք այն խնդներուն օգնութիւն կընեն՝ վերջապէս
կըլաջողին յետին թշուառութենէն դուրս հանելու զա-
նոնք, այն ողորմելեաց սիրտը յոյս կըծագի, եւ աջ-
քերնին դէպ ի երկինք դատնայ կըսկսի :

քրիստոնէութեան մեջ այ գտնուելով՝
խիստ շատ անկարգութիւններ ունինք: Եւ
ասկայն կուզենք իմանալ թէ քրիստոնէու-
թիւնը շատ աւելի զօրաւոր է քան թէ մի-
նակ բնական օրէնքը. բաւական է որ մեյ-
մընայինք թէ քրիստոնէութեան քարոզուե-
լէն առաջ աշխարհս ինչ վիճակի մեջ էր:
Այն ճրջափ գերութեան եւ անսանձ ազա-
տութեան ցաւայի օրինակներ կային որ
վերցուեցան աշխարհէս: Ո՛րջափ մոլու-
թիւններ, ջարագործութիւններ կային որ
հիմա մենք յիշելու անգամ կը պժգանք, եւ
այն ատենները ոչ կը դատապարտուէին
եւ ոչ զարմանք կը պատճառէին: Ո՛րջափ
առաքինութիւններ զըտուեցան մաքրուե-
ցան եւ աւելի գործունէութիւն մը առին:
Ո՛րջափ արցունքներ սրբուեցան՝ քրիստո-
նեական եղբայրսիրութեան ձեռքովը: Թէ
որ չուզենք ճանչնալ այն մեծամեծ աղե-
կութիւններն որ ի գործ դրուեցան օրի-
նաց՝ վարուց եւ սովորութեանց մեջ, մեծ
անիրաւութիւն կընենք. ընդ հակառակն,
երախտագետ սրտով հոջակենք թէ աշ-
խարհիս վրայ եղած ամեն աղեկ փոփո-

խութիւններուն ալ պատճառ քրիստո-
նեութիւնն է:

Քրիստոնեութեան ուժին վրայ զարմա-
ցած, եւ աղեկութիւններուն զմայլած, եւ
կրհարցընէի թէ արդեօք անոր պտուղնե-
րէն միայն ջնք կրնար դատաստան ընել
վրան, եւ անոր մարդկային ազգիս ըրած
օգուտները արդեօք իր ճշմարիտ ըլլալուն
մէյմէկ անժխտելի ապացոյցներ պետք չէ
որ սեպուին: Կրսէի նաեւ ինքիրենս. մար-
դուս անձնասիրութիւնը շատ անգամ ամե-
նածանր նիւթերու վրայ շատ թեթեւու-
թեամբ խօսիլ կուտայ, այնպէս որ շուտ մը
կը վճռենք թէ այս եւ այն օգնութիւնները
բաւական են, մեկայները աւելորդ: Մըտ-
քերնիս կը դնենք թէ մեր հաւնած օգնու-
թիւնները բաւական ոյժ կուտան մեզի.
նուաստութիւն կրհամարինք նոր նպաստ-
ներու կարօտ ըլլալը: Աստուծոյ անբաւ
կարողութեանը վրայ տարակոյս կրհա-
նենք, եւ իրարու հետ կը վիճենք թէ ար-
դեօք Աստուած ինչ նպաստներ կրնայ ընել
մեզի:

Հարկ ջեմ սեպեր մեկիկ մեկիկ մեջ բե-
րեյ մտքիս ալեկոծութիւնները. սրտիս մեջ
իրարու հակառակ խորհուրդներ կըծա-
գեին, մեկմեկու դեմ կըկռուէին, ու մեյմը
մեկէն կըյաղթուէի՝ մեյմը մեկայէն: Սրտիս
զգացմունքը զիս աւետարանի հաւատքին
կըքաշէր. բայց միտքս այն կտորին երթա-
լուն պէս որ ես դեռ առակարանութիւն
քրիստոնէութեան կանուանէի, նախա-
պաշարմունքներս նորէն ոյժ կառնէին, եւ
ինծի այնպէս կերեւար թէ խելքս գլուխս
ժողվեցի: Վրան քիչ մը կանցներ, դար-
ձեալ կըտագնապէի, ու բոլոր սրտանց
ափսոսալով կըսէի. Մեղք որ այս կրօնին
հիմունքը առասպելախառն են:

Քանի որ դիտողութիւններս ձեռքէ ջէի
ձգեր, քրիստոնէութեան գերազանց օգուտ-
ներուն վրայ աւելի կապշէի կըզարմա-
նայի: Սրդէն գիտէի թէ փիլիսոփայու-
թիւնը մարդկանց բազմաթիւ մասին վրայ
ոյժ ջունի. տեսայ որ կրօնական օգնու-
թիւնը աւելի ալ հարկաւոր է անոնց որ
մտքերնին կըթուած է, եւ իրենք հարստու-

քեան տէր կամ հանգիստ ապրող մարդիկ են. վասն զի այսպիսեաց պարտքերն այս աւելի բազմաթիւ են եւ աւելի դժուար, եւ ասոնց պարտականութիւնն է՝ մեկայներուն վրայ այս ազդեցութիւն ընել օգտակար կերպով:

Շատ մարդիկ կրճանջնայի որ՝ անդադար կրմտածէին ու կաշխատէին հնարքներ գտնելու որ թշուառութիւնն ու աղքատութիւնը պակսեցընեն եւ անոնց առջեւն առնեն: Այն խոհեմ մարդիկը շատ անգամ կըսէին թէ մարդկային ազգը իրաւցընէ երջանիկ ընելու համար՝ պէտք է երկու կարգի մարդիկն իրարու հետ կապել, երկու տեսակ կապով, այս ինքն բարերարութեամբ ու երախտագիտութեամբ: Շատին աչքին առջեւը այս հիմնական ճշմարտութիւնը եղջերուաքաղի պէս շինծու մտածութիւն մը կըսեպուէր. շիտակն ուզէին հասկընալ նէ՛ պիտի ըսէին թէ քրիստոնէական մտածութիւն է ասիկայ: Այսօրուան օրս իմաստուն մարդիկ մտքերնին դրեր են որ այս մտածութիւնն ի գործ դը-

նեն ¹ : Խիստ մեծ համարմամբ կրնայիմ ես
այն մարդկանց շատին վրայ որ իրենց
միտքն ու ջանքը այս նպատակիս հասնե-
լու կրբանեցրնեն. անով օգնութիւն ընելու
ճամբաներն ու անոնց գործադրութիւնը
կրկատարելագործուին : Ամեն մարդ գիտե
որ բարեգործութիւն ընողը՝ խեղճի մը օգ-
նութիւն ընելէն ետեւ՝ պիտի սորվեցրնէ
անոր թէ ինքն իրեն ինչ կերպով պիտի օգ-
նէ. ամեն մարդ գիտե թէ աղքատին բնա-
կարանը պետք է առողջարար ընել, եւ թէ
անոր տրուելու պարգեւներուն ամենէ
պատուականներն են նախատեսութիւն եւ

¹ Այս գրքոյկս փետրուարի յեղափոխութենէն առաջ
գրուած լմրնցած էր : Հիմա կուզուի որ Տերութիւնը
աւելի գործունեայ կերպով մտածէ՝ հնարքներ գտնէ
աղքատաց խեղճութիւնները պակսեցրնելու համար. եւ
կարծեմ թէ մտացածին դրութիւնները մեկդի դնելով,
այս դիտաւորութիւնը կրնայ աղէկ հետեւանքներ ունե-
նայ : Բայց նայինք որ այս ալ ջմունանք թէ միշտ հար-
կաւոր պիտի ըլլայ մասնաւորաց ու կամաւոր ընկերակ-
ցութեանց նպատակներուն մեկտեղ գործակից ըլլալը : Եթէ
միայն կառավարութեան ձեռքով եւ օրինաց ճամբովն
ուզեն վարուիլ, խեղճ մարդկանց վիճակը լաւցրնելու
համար պետք եղած խնամքն ու խրատները կրպակսե-
ցրնեն, որով գմարդիկ իրարու հետ միացրնելու հնարք-
ներուն ամենէն մեծն ալ կրկորսընցրնեն :

յարատեւութիւն՝ որ առանց ասոնց կարե-
լի չէ բարի վարուց կանոններուն հե-
տեւիլ: Կրգմայլիմ ես այն ճշմարիտ բարե-
սեր ու բարերար անձանց վրայ որ այս
կերպով իրենց մերձաւորաց աղէկութեանը
համար կաշխատին, եւ միանգամայն
իրենք զիրենք կըլլաւցընեն. բայց ուզեմ
չուզեմ կըտարակուսիմ թէ արդեօք ճրջափ
ատեն պիտի դիմանայ իրենց ջանքը:
Վասն զի քանի քանի արգելքներ կեցնեն
դիմացնին. ճրջափ հաստատութիւն մտաց
պետք է իրենց որ կարենան դիմանալ:
Քանի որ կըմտածեմ թէ դարեր պիտի
անցնին որ այսպիսի աշխատանքները
ինչպէս որ պետք է յաջողին՝ ինչպէս չտագ-
նապիմ: Մարդս խիստ շուտ կըյոզնի. որ-
ջափ այ տաք սրտով առաջադրութիւններ
ընէ, քիչ ատենէն կըմոռնայ զանոնք: Ու-
րեմն մեր տկարութեանը դեմ դարմաններ
փնտռելու է. եւ ահա փորձառութիւնը կը-
ցուցընէ թէ մէկ այսպիսի դարման մը կայ:
Քրիստոնեական կրօնին ուժովը՝ բարե-
գործութիւն ըսուածը կըլլայ Սէր կամ Եղ-
բայրսիրութիւն, այնպիսի յատակ սեր մը

որ երկնային աղբիւրէն կրնդունի իր յորդուքիւնն ու գորութիւնը: Քրիստոնէութեան մեջ ամէն բան այնպէս կարգաւորուած է որ այս սերը կը քարոզէ: Աստուած ծըն քրիստոնէից ըսաւ մարդկանց. Հայր մեր անուանեցեք զիս: Իրենց մէկ ընտանիք՝ մէկ ազգատոհմ ըլլալը լաւ հասկըցընելու համար, բոլոր մարդկային ազգին նախածնող ըրաւ մէկ երիկ մարդ եւ մէկ կնիկ մարդ մը միայն: Աւետարանը լեցուն է այնպիսի խրատներով, պատուիրաններով, օրինակներով որ կը ստիպեն զմեզ իրարու օգնելու. եւ Քրիստոս՝ ապաւենն տկարաց՝ մասնաւոր կերպով սիրեց տըղայքն ու աղքատները:

Շատ անգամ լսած եմ որ հարուստ մարդկանց համար կըսուի թէ Սիրելիք բաղդին են. եւ այս գրուցուածքը ճիշդ է, վասն զի խիստ շատ նեղութիւններ կրնայ թերեւցընել: Պարապ ժամանակն ու հարստութիւնը այնպիսի բաներ են որ մեծամեծ օգուտներ կրնան ընել՝ թէ որ իմաստութեան կանոնով գործածուին. 'բայց թէ որ այս կանոնս

պակսի, պարապ ատենը դիւրաւ կըձգե
զմարդ դատարկութեան մոլութիւններուն
մէջ, հարատութիւնն ալ կրնայ անձնապաշ-
տութեան յանցանքներու տանիլ:

Խիստ քիչ մարդ կայ որ ամէն տեսակ
հրապուրանաց դեմ կարենայ դիմանալ քա-
ջութեամբ: Թերեւս կարծուածէն աւելի
շատուոր են անոնք որ մեծագումար ստրկի
համար ալ յանձն ջեն առնուր իրենց պարտ-
քը ոտքի տակ առնել. սակայն այսպիսի
խոշոր հրապուրանքէ մը ջիորձուող շատ
մարդիկ կան որ պատուոյ՝ պատուանունի՝
պատուանշաններու ջեն դիմանար: Այս
երկու տեսակ տկարութեան մէջ՝ մեկը մե-
կայէն անարգ, մեկայն ալ առաջինէն ան-
միտ է: Մարդ կայ որ երկուքին ալ կըյաղ-
թե հաւասար քաջութեամբ, եւ սակայն
կնոջ մը ժպտելովը կամ նայուածքովը կը-
կախարդուի. մարդ ալ կայ որ այս ամէն
փորձութիւններէն իր պատուովը ազա-
տելէն ետեւ, կերբայ բերեւս ահագին անի-
րաւութիւն մը կըգործէ՝ բարեկամի մը
խօսքէն ջանցնելու համար:

Փիլիսոփայութիւնն ալ կապապրէ որ մարդս ինքիր վրայ արթուն կենայ, բայց բաւական ծանր պարտք չդնէր. յանցանքները կըղատապարտէ, բայց ներողամիտ է այն մտածութիւններուն ու բաղձանքներուն համար որ անմիջապէս վնասակար հետեւանքներ չունին: Կրօնը աւելի կանխատես ըլլալով՝ կարգիլէ այնպիսի բաղձանքները, որովհետեւ անոնցմով մարդս կրնայ նաեւ գործադրութեանը մեջ իյնալ. մտածութիւններն ալ կարգիլէ, վասն զի բաղձանքը մտածութենէն կը ծնանի: Մարդս կը վախնայ ինքզինքը պարտաւորելու որ հոգ ունենայ վրան, կը վախնայ որ չըլլայ թէ իր կեանքը կանոնաւորելով դառնացրնէ. սակայն ինքիր վրայ արթուն կեցողը ինքզինքը երջանիկ կընէ. վասն զի իր մտքին՝ բաղձանացն ու գործոցը մեջ ներդաշնակութիւն մը դնելով՝ անոր քաղցրութիւնը կը վայելէ. այնպիսին միայն է մարդ ըսուելու արժանի:

Որչափ որ դիտես՝ այնչափ աւելի կը տեսնես որ յատակ բարոյական մը սովրե-

ցրնելը բաւական չէ, ոյժ ալ տալու է այն
բարոյականին հետեւելու: Դնենք թէ ընդ-
ունեցար որ այս ինչ սկզբունքը իրաւցը-
նէ խոհական սկզբունք է. բայց գործա-
դրութիւնն որ ջես ըներ՝ գիտես ինչ կը հե-
տեւի. — յայտնի հակասութիւն, անդադար
մեղադրութիւն, անխորշելի դատապար-
տութիւն: Ո՛րչափ բարոյական վարդապե-
տութիւններ որ ունինք՝ անոնց մեջէն հաւ-
նածդ ընտրէ, եւ անոր պտուղները անա-
ջառ կերպով քննէ, կըտեսնես որ խիստ
քիչ ոյժ ունի. խելքդ կըսըրէ, բայց սրտիդ
մեջ չքափանցեր: Եթէ կան փիլիսոփաներ
որ իրենց սիրած սկզբունքէն մեծամեծ
օգուտներ քաղելու պէս կերեւան՝ անոնք
են որ կարգէ դուրս բնական հաստատա-
մտութիւն մը ունենալով, իրենց անձնական
ոյժը այն սկզբունքին ալ կը հաղորդեն:
Կրօնը ինքը իր աշակերտաց ոյժ կուտայ.
Իսկ մեր դրութիւնները՝ թէ որ մենք չբըռ-
նենք՝ կը փճանան, եւ մենք այնչափ տկար
ենք որ այս կերպով մեծ օգուտ մը չենք
կրնար քաղել:

Մեկ դիտողութիւն մը ըրի որ շատ զարմացուց զիս : Թող աստուածեան մը առնուաւետարանին բարոյականը՝ իրեն վարուցը կանոն ընէ. նոյն խրատներն ու նոյն պատուիրաններն են իր աչքին առջեւ ինչ որ քրիստոնեայք այ կրկարդան, եւ սակայն իր կարդայուն եւ քրիստոնեից կարդայուն պտուղները շատ տարբեր կըլլան իրարմէ : Նիւթապէս մի եւ նոյն բարոյականն է, դարձեալ նոյն խոհական սկըզբունքն է. բայց քանի որ հաւատոյ վարդապետութիւններէն եւ աստուածալաշտութեան կրթութիւններէն զատուած է՝ իմաստասիրաց խրատներէն աւելի ազդեցութիւն մը ջունենար մարդուս սրտին վրայ : Բանի որ մինակ մնացած է՝ կենդանութիւն ջունի, աստուածային փշուժ մը ջկայ որ հոգի տայ անոր :

Ապա ուրեմն հաւատացելոց ունեցած օգուտն անբաւ է : Առանց կրօնէն օգնութիւն ընդունելու՝ բարոյական իմաստասիրութիւնը ոչ երբեք կըտիրէ մարդկանց բազմութեանը վրայ. քանի որ այն օգնութե-

նեն զուրկ ենք՝ մեր կարծիքներն այ հաս-
տատութիւն ջունին. այն կանոններն որ
մենք մեր իշխանութեամբը միայն մեզի
կրղնենք՝ շատ դիւրաւ մեկդի կրձգենք,
կրփոփոխենք, ոտքի տակ կառնենք, եր-
բեմն խեղքերնիս յանկարծ բանի մը բռն-
կելով, երբեմն այ սրտերնիս բանե մը կո-
տրելով: Մեկն որ այս ճշմարտութիւնները
ճանչնայ, ոչ միայն ջտարակուսիր յայտ-
նեայ կրօնին աղեկութիւններուն վրայ, այլ
նաեւ կրնայ գրեթե համարձակիլ ու ըսել.
Աստուած պարտական էր այսպիսի կրօն
մը տալու իր տկար արարածներուն:

Այսպիսի եական ու հարկաւոր նիւթի
մը վրայ անոր համար այ աւելի սիրով
կրմտածէի որ՝ առաքինի եւ իմաստուն
քրիստոնէից հետ իմաստասիրութեան
վրայ խօսած ատենս՝ վրանին այն ջափա-
զանցութիւնները ջէի տեսներ ինչ որ անո-
ղոքելի անհաւատները կրնծայեն անոնց:
Զրպարտութիւն է ըսել թէ անոնք մարդուս
բանականութիւնը խղդել կուզեն. անոնց
ըսածը այս բացայայտ բանն է թէ հաւատոյ

խորհրդական մասերուն մեկնութիւն տալը
անկարելի է. բայց համարձակ կըքարո-
զեն որ թող մարդկային բանականութիւնը
գայ քննէ եւ դատէ թէ ինչ պատճառներով
կրհաւատանք մենք այս եւ այն բանին :
Եթէ կուզենք ամենայն ազատութեամբ ի
գործ դնել այն իրաւունքն որ ունինք ամեն
բան քննելու, ասկեց աւելի ինչ կուզենք :

Քրիստոնեայք աստուածային յայտնու-
թեան հրամաններուն տակն ըլլալով, կը-
սիրեն ու կըպատուեն այն յայտնութիւնը
իբրեւ իրենց մէկ հատիկ ապաւեն ու
առաջնորդ : Կրթեայ մտքի տերերն ու գի-
տուններն ալ կրհաւենին այն մարդկանց
որ իրենց խելքը կըբանեցընեն ճշմար-
տութիւնը գտնելու. ի հարկէ մարդկային
իմաստութեան աղօտ նշոյլը աւելի ալ մութ
կերեւնայ իրենց՝ երկնային լուսոյն պայ-
ծառութեանը առջեւ. եւ սակայն Աստուծոյ
անհուն բարութեանը վրայ կըզմայլին, եւ
փառք կուտան իրեն որ մարդս առանց բա-
րոյական օգնութեան չէ թողուցած : Նոյն
իսկ բազմաստուածութեան խաւարին մեջ՝

մարդու բանական միտքը՝ բնական օրինաց եւ խղճմտանքի ձայնին առաջնորդութեամբը բազմաթիւ փիլիսոփաներ հանեց որ մինչեւ աշխարհիս վերջը անուննին հռչակաւոր պիտի ըլլայ: Պոսիւէ ամենայն կերպով կը գովէ զիրենք. « Խելքի դուրս օգուտներ ըրաւ, կըսէ, փիլիսոփայութիւնը՝ Յունաստանի վիճակը լաւ պահպանելու համար: Որչափ որ այն ժողովուրդներն ազատ էին, այնչափայ հարկաւոր էր հաստատել անոնց մեջ ուղիղ պատճառարանութիւն, եւ բարի վարուց եւ ընկերութեան կանոններ: Պիւթագորաս, Թադէս, Սնաքսագորաս, Սոկրատէս, Արքիտաս, Պղատոն, Քսենոփոն, Արիստոտել եւ ուրիշ անթիւ իմաստասէրներ գեղեցիկ խրատներով Յունաստանը լեցուցին: Իրաւէ որ քանի մը անձոննի մարդիկ այ եղան որ իրենք զիրենք փիլիսոփայ անուանեցին, բայց ժողովուրդը անոնց միայն հետեւեցաւ՝ որոնք որ կըսորվեցընէին անձնական շահը՝ եւ մինչեւ կեանքն այ հասարակաց օգտին եւ Տերութեան բարւոյն համար զոհել. եւ փիլիսոփայից ամենէն սո-

վորական դարձած առածն այս եր քե
Հարկ ե կամ քաշուիլ հասարակաց գոր-
ծերէն եւ կամ անոնց մէջ հասարակաց բա-
րին միայն դիտել¹: »

Մարդկային իմաստութեամբ գրուած
բարոյական գրքերն օգուտ մը ունին որ
մեծ մտադրութեան արժանի ե: Երբեմն
այն գրքերն են որ մարդկանց միտքը
առաջին փրկաւետ խորհրդածութիւնները
կրճգեն, այնպիսի մարդկանց որ ճշմարիտ
իմաստութիւնը բովանդակող գրքերէն կը-
խորշին: Ինչպէս անա այն երիտասարդն
որ ատենով սուրբ Յովսէփնոս մը պիտի
ըլլայ եղեր՝ իր կրիցը շփոթութեան ու աղ-
մկին մէջ աւետարանին երեսն այ ջեր ու-
զեր նայիլ, որովհետեւ անոր մէջ իր
փնտռած ճարտասանական ճառատանքը
չկար: Յր մը փիլիսոփայութեան ետեւե
ըլլայու յորդոր մը՝ այս ինքն Կիկերոնի
Որտենսիոս անուևով ճառը ձեռքն ընկաւ.

¹ Խօսք ի վեպս ազգաց, Մասն Գ, ԳԼ. Ե:

կարդաց այն գրուածքն ու մեկէն մինքը
դրաւ որ իմաստութեան ետեւէ իյնայ¹ :
Անկեց ետքն ալ մոյորութեանց մեջ մնաց
երկար ատեն. բայց երբ մարդս ինչպէս որ
պետք է կրհասկընայ թէ կարօտ է ճշմար-
տութեան հասնելու, խաբեական մտածու-
թիւնները ջեն կրնար գինքը շատ ժամա-
նակ արգիլել. իրական ճշմարտութիւնը
միայն կրնայ գինքը գոհ ընել. անոր ետեւէն
կիյնայ անդադար, Նախախնամութիւնն
ալ վերջապէս անոր ջանքը կը պսակէ :
Երանի այն մարդուն որ ծնած ատենէն
ճշմարտութիւնը կընդունի եւ միշտ հաւա-
տարիմ կըմնայ անոր : Երանի այն մարդուն
որ յանկարծական պայծառութեամբ մը
կընդունի ճշմարտութիւնը. բայց շատ ան-
գամ ինչպէս ի բնական կարգի՝ նոյնպէս
ալ ի բարոյական կարգի, վերջապէս՝ ար-
շապոյս ու ցորեկ կայ :

Խիստ շատ անգամ կը մտմտայի թէ ի՛նչ

¹ Խոստովանութիւնք սրբոյն Թգոստինոսի, Գիրք Գ,
ԳԼ. Գ եւ Ե :

անհուն օգուտ է այս օգուտս որ կրօնն
ունի, այսինքն որ իր պատուիրանացը հետ
ոյժ ալ կուտայ զանոնք ի գործ դնելու:
Իրաւ է որ երբոր կրօնը մարդկանցմէ կը-
պահանջէ իր օրինացը հնազանդիլ, անոր
փոխարէն զօրաւոր պատճառներ ունի
հատուցումն ընելու, ինչպէս է այն օրինաց
վրայ տպաւորուած աստուածային կնիքը
եւ այն յաւիտենական վարձքն ու պա-
տիժներն որ անսխալ դատաւորը պիտի
բաժնէ ամենուն. եւ սակայն ուրիշ ճրջափ
հնարքներ ալ կը բանեցընէ որ մեր անհաս-
տատ ու ցրուած մտքին առջեւը պահէ
միշտ պարտքերնիս: Այն առաջին ան-
գամն էր որ ուշադրութեամբ մը նայեցայ
կաթուղիկէ հաւատոյ բարեպաշտական
կրթութեանցը վրայ: Մինչեւ այն ատենը
շատ անգամ արհամարհանօք նայեր էի
անոնց վրայ, բաց ի մէկ բանէն՝ որ է
աղօթքը: Կարելի բան չէ իրաւցընէ աս-
տուածեանի տեղ դնել այն մարդն որ կը սէ-
թէ կը հաւատամքէ Աստուած մը կայ, բայց
իւր յաջողութեան օրերը ամենեւին երախ-
տագիտութեան եւ սիրոյ նշան մը չցուցընէր

Աստուծոյ, եւ փոթորիկներէ ջարջարուած
ատենը անոր գերագոյն ողորմութեանը
ջապաւինիր: Իմաստականեր կան որ կըսեն
մեզի. անմտութիւն է աղօթք ընելը, միտքը
դնելը թէ ողորմելի արարածներու խօս-
քով Աստուած տիեզերաց օրէնքները
պիտի փոխէ: Իսկ ես քրիստոնեայ ըլլա-
լիս առաջ ալ անմտութիւն կըսեպէի միտքը
դնելը թէ Աստուած մարդուս աղօթքին
մտիկ ջըներ. ապա թէ ոչ՝ կամ ամենակա-
րող պիտի ջըլար եւ կամ ամենողորմ:
Եթէ իմաստականերուն ողբալի կարծիքն
իրաւ ըլլար, սոսկալի հետեւանքներ կու-
նենար: Այն ատեն այնպիսի Աստուած մը
կունենայինք որ Աստուած ջէր ըլլար,
հապա երկինքը կեցած անշարժ եւ խուլ
մէկ կուռք մը. կոյր բաղդ ըսուածը կըտի-
րէր երկրիս վրայ, եւ յոյս մըն ալ ամենե-
ւին ջէր մնար մարդուս:

Աստուածեանն ալ կրնայ աղօթք ընել,
եւ ջերմեռանդութեամբ ընել. բայց շատ
անհոգ կըլլայ կատարելու այս գործն որ
մարդուս բարոյական կեանքը պահպա-

նելու այնչափ հարկաւոր է. ինքը աստուածեանը միայն կրդատէ թէ որ ատենները աղօթքի հետ պիտի անցընէ, եւ խիստ քիչ արտաքին օգնութիւններ կան որ իր միտքը ձգեն աղօթքի ատենները: Աստուածեան եղած ատենս աղօթք կընէի ես, բայց անկանոն կերպով, թեպէտ եւ շատ անգամ կառաջադրէի որ ջմռանամ, եւ սիրտս դիւրաւ կընդունէր կրօնական տպաւորութիւնները: Ամէն անգամ որ գեղեցիկ տեղ մը տեսնէի՝ Ստեղծողին բարերարութիւնները միտքս կուգար ու այն տեսարանն աւելի ալ կը գեղեցկանար. եւ քաղաքական խռովութիւններն ու երկպառակութիւնները աւելի այն ատեն անմխիթար տրտմութեան մեջ կը ձգեն զիս՝ երբոր զմայլելով կըմտածեմ թէ ինչ փառաւոր ու սիրուն բնակարան տուեր է մեզի Աստուած որ խաղաղութեամբ անցընենք կեանքերնիս:

Բանտարկեալը չկրնար իր մարմնոյն բնական ոյժը պահել՝ թէ որ ատեն ատեն մաքուր օդ շնչել չտան իրեն. մարդուս

հոգին այ ջկրնար պահել ու կենդանացը-
նել իր բարոյական ոյժը՝ թէ որ միշտ այս
կիրքերով ալեկոծեալ աշխարհիս երեսը
մնայ, եւ մտքովը ջվերանայ ատեն ատեն
այն երկնային խաղաղաւետ օթեւանները :
Երջանիկ է այն քրիստոնեան որ իր կրօ-
նին գօրութեամբը հարկադրուած է կա-
նոնաւոր կերպով ընելու իր աղօթքը :
Ս.մէն օր արթըննայուն պէս՝ աչուրները
կը դառնան առ Հայրն հասարակաց.
ամէն օր՝ քնանալէն առաջ միտքը կը բերե-
րած պակասութիւնները. այսպիսի խե-
լացի կրթութիւններէն գատ ինչ բան կրնայ
ըլլալ որ աւելի յարմար սեպուի մարդուս
բանականութեանը :

Երկար ատեն միտքս դրեր էի թէ մեր
եկեղեցիները մէյմէկ գործարան են աւե-
լորդապաշտութեան : Երբեմն ներս կը
մտնէի՝ կամ ընդունայն հետաքրքրու-
թեամբ եւ կամ աղէկ մը գննելու եւ քննե-
լու դիտաւորութեամբ : Օր մը տեսայ որ
քաղաքական խնդիրներու վրայ իրարու
ներհակ կարծեաց տեր մարդիկ հոն մտեր

ու մի եւ նոյն սեղանին քով ծունկ ջոքեր
են: Երեսնին հեզ ու հանդարտ եր. ուշա-
դրութեամբ իրենց ձեռքի գրքերը կը կար-
դային, եւ գրքերուն մէջ կապապրուէր
իրենց որ մեկմեկու համար աղօթք ընեն.
այս բանս շատ անոյշ խորհրդածութիւն-
ներու պատճառ եղաւ ինծի: Քանի որ կը
նայեի այն լուռ եւ հանդարտ կեցած բազ-
մութեանը վրայ՝ սիրտս աւելի կը
փղծկեր. միտքս եկաւ Քրիստոսի տեսն
մերոյ այն խօսքն որ ըսած է. « Երբոր շա-
տերնիդ մեկտեղ աղօթք ընէք՝ ես մե-
ջերնիդ կրչամ. » եւ քիչ մը ատեն այն
խօսքին ոյժը իմ վրաս ալ խմացայ: Ան-
կարելի բան է որ մեկը լաւ մտադրութիւն
ընելէն ետեւ՝ ջհաւանի թէ իրաւցընէ զար-
մանալի է այնչափ բազմութեան մտքին ու
աղաչանաց միաձայնութիւնն ու վսեմու-
թիւնը, որ իրենց յանցանացը վրայ կը
գոջան, Աստուծմէ ոյժ կը խնդրեն իրենց,
եւ բոլոր աշխարհիս խաղաղութիւն եւ
երջանկութիւն:

Այնպիսի երկնային օգնութիւններ կան

որ ես իմ տգիտութեամբս շատ դժուարա-
կը հասկընայի: Հաւատացելոց զգացմուն-
քին գաղտնիքը իմանալու համար՝ կը
նայեի որ ինքզինքս մտքով անոնց տեղը
դնեմ: Այն ատեն հասկըցայ թե սուրբ
խորհրդոց ճամբովը ինչ յորդառատ աղ-
բիւրներ բացուած են գօրութեան, վատա-
հութեան եւ խաղաղութեան՝ քրիստոնէից
համար: Բայց այն հրաշայի բաները հազիւ
կըցայ աղօտ կերպով մը նշմարել. վասն
զի մարդուս սրտին ամեն ազնուական
զգացմունքներուն վրայ ալ խորհրդաւոր
քող մը ձգուած է, եւ մարդս այն ատեն
միայն կընայ ճիշդ գաղափար մը ունենայ
վրանին՝ երբ որ ինքն ալ անձամբ համն
առնու: Այս բանս պատճառ է նաեւ այն
դժուարութեան որ քրիստոնէայք կը քա-
շեն ու կը քրտնին՝ երբ կաշխատին որ
իրենց գմայլած քաղցրութիւնները բացա-
տրեն հասկըցընեն անհաւան մարդուն:
Այս դժուարութեան՝ այս արգելքին պատ-
ճառ, նորէն կըսեմ, հանրական օրէնքն է:
Ճարտասան մատենագիրներ, հանձարեղ
բանաստեղծներ, միթե հասարակ ժողո-

վուրդը կը հասկընանք ձեր խօսքերը՝ քե
որ ելլեիք իրեն առջեւ ուսմանց եւ փառաց
գեղեցկութիւնները գովեիք:

Անհաւաններուն սիրտը երբեմն աս-
տուածապաշտութեան հանդէսներէն կը
շարժի. բայց շատը կան որ այն հանդէսնե-
րուն իմաստը հասկընայ ջեն ուզեր՝ կար-
համարին: Ուստի պատարագը իրենց
համար աննշան աղօթքներու շարք մըն է,
մինչդեռ ուղղափառաց համար՝ նորոգու-
թիւն է Քրիստոսի գոհին ի փրկութիւն
ազգի մարդկան: Ասկեց ուրիշ ինչ բան
կընայ ըլլայ որ աւելի պատճառ ըլլայ գի-
րենք ջերմեռանդութեան՝ երախտագի-
տութեան ու սիրոյ մէջ ընկղմելու: Թէ որ
սուրբ պատարագին ներկայ եղած ատենը
քրիստոնեան հաղորդութիւն ընդունի, ալ
կրօնական զգացմունքները մինչեւ անոր
սրտին խորունկը կը թափանցեն ամե-
նայն սաստկութեամբ: Տարակոյս չկայ
որ Աստուծոյ կարողութիւնը կապշեցընէ
զմեզ՝ երբոր մտքերնիս կը տանինք այն
ժամանակներուն որ տիեզերական մար-

մինները ստեղծեց եւ անհուն սապարի-
զին մեջ անոնց ճամբաները գծագրեց. եւ
սակայն խելքս այ կը վկայե քե անսահման
էակին համար այս հրաշալի բաները դը-
ժուար չեն. իր ամենակարողութիւնը այն
ատեն աւելի զարմանք կը բերե ինծի՝
երբոր ինքը մինչեւ մեզի կը խոնարհի,
եւ ինքզինքը մեզի պէս խեղճ ողորմելի
մեղաւորաց կուտայ:

Ո՛րչափ մարդիկ կան որ իրենց մնար
նե՛ կուգին որ այս դարուս մեջ հաւատոյ
վարդապետութեանց խօսքն այ չըլլայ
ամենեւին. սակայն հաւատոյ վարդապե-
տութեանց մարդուս բարոյականին վրայ
ունեցած գորութիւնը չափ չունի: Ամենա-
բարին Աստուած բաւական չսեպեց ըսելը
քե Սիրեցեք զԱստուած եւ զմարդիկ. ո՛ր-
չափ զօրաւոր քաջայերութիւն է այս
պատուիրանը գործադրելու՝ Քրիստոսի
տեառն մերոյ անձնանուէր չարչարանքն
ու փառաւոր յաղթանակը: Սքանչելի ներ-
դաշնակութիւն, որով հաւատոյ ոյժը կօզ-
նե մարդուս որ խոհական պատուիրա-

նաց ցուցուցած ճամբուն մեջ համարձակ
առաջ երթայ:

Եւ սակայն քրիստոնէութեան այս մասը
դառն դառն մեղադրութիւններու տակ ըն-
կած է: Քանի քանի անգամ անարգուած
է իբրեւ այլանդակ, եւս եւ իբրեւ վնասա-
կար բան: Կըզայրանան անհաւանները
սկզբնական մեղաց վարդապետութեանը
դէմ. կը հարցընեն ու կըսեն. մի՞թէ կարելի
բան է համաձայնեցընել Աստուծոյ գթու-
թեան ու արդարութեանը հետ այս կար-
ծիքն որ իբր թէ բոլոր մարդկային ազգի
սերունդները՝ մինչեւ վերջինն այ՛ այն
յանցանաց պատիժը քաշեն որ իրենք տե-
սած այ չեն, եւ իրենց ծնանելէն հազարա-
ւոր տարիներով առաջ գործուեր է: Այս
հարցմունքին մեկ յստակ պատասխան մը
կայ որ նոյն իսկ եղածին պատմութենէն
կելլէ: Աստուած զմարդը ամեն նեղութենէ
ազատ ստեղծեց, եւ իրեն կամացը բողուց
ինքզինքը երջանկութեան մեջ պահելը:
Մարդս իր ազատ կամքը գեշի գոր-
ծածեց, մեղանջեց: Այնչափ հարստութե-

նեն որ ընդունեն էր՝ իր սերնդոցը ժա-
ռանգութիւն խեղճութիւնը ձգեց: Սակայն
Սատուած իր դիտաւորութիւնը անկա-
տար ջրողուց. եւ մենք իր գթութեանը
երկրպագութիւն ընելու տեղ՝ արդարու-
թեանը դեմ կրգանգատինք: Մարդս իր
ազատ անձնիշխանութիւնը չկորսընցուց,
եւ թշուառութեան դեմ պատերազմելու
հրաման ու թոյլտուութիւն եղաւ իրեն: Թե
որ կատաղի Կայենին օրինակը ժանտախտ
մը եղաւ, անդին հեզոյն Ս.բելի այ հետե-
ւողներ գտնուեցան: Թե որ այն բարիքն
ու բերքերն որ փափկութեան դրախտին
մեջ իրենք իրենցմե կը բուսնէին՝ հարկ
եղաւ աշխատութեամբ ձեռք ձգել, սակայն
այն աշխատանքներն այ անվարձ ջմնա-
ցին: Աշխատութիւնը՝ միայն տառապա-
նաց պատճառ չէ, հապա քիջ շատ վայ-
ելքներ այ ունի հետը եւ իրմե ետքը: Այն
առաքինութիւններն որ կրնային թերեւս
անգործ մնայ՝ մարդուն նոր վիճակին մեջ
ծլեցան ու ծաղկեցան: Ադամայ որդիքս
այ իրեն պէս մահկանացու եղանք. բայց
մեր անկմանէն ետեւ փափաքելի էր որ

այս երկրաւոր կեանքը չափ մը ծայր մը
ունենար. հայածանք քաշող խեղճերուն
վերջին ապաստանն այն է: Մեր տրտմու-
թեանցը հետ քանի մը գուարճութիւններ
խառնուեցան, եւ մաղձոտ մտածութիւն-
ներն ալ իրենց աղւորութիւնները կրնային
ունենալ: Մեր նախահօրը կորսընցուցած
երջանկութեանը թէ որ նայինք, տարակոյս
չկայ որ ասոնք փոքր մխիթարանքներ են.
բայց ուրիշ փոխարեններ ալ կան որ ան-
հուն մեծութիւն ունին: Երկնային ներումն
իջաւ աշխարհիս վրայ. Քրիստոսի տեառն
մերոյ քաւիջ տնօրէնութեամբը հասկըցան
մարդիկ թէ Արարչին գթութիւնը ճրջափ է
եղեր իրենց վրայ: Սուրբ հայրապետին
մէկը փրկագործութեան հրաշալի խոր-
հուրդը մտածելու ատեն՝ երախտագի-
տութենէն զմայլած՝ այնպէս վառուեցաւ
Աստուծոյ սիրովն որ բերնէն այս վսեմ
խօսքը հանեց թէ « Ո՛վ երջանիկ յան-
ցանք ¹: »

¹ Լատին եկեղեցւոյ մէջ երգ եղած է սրբոյն Յգոս-
տինոսի այս խօսքը:

Խորհուրդները բացատրել ջենք կրնար
մենք. բայց կրնանք անոնց ըրած բարի-
քեն հասկրնալ իրենց օգտակարութիւնը:
Այս օգտակարութիւնը ամենապայծառ
կերպով կրպեանենք՝ երբոր Քրիստոսի
մեր վրայ ունեցած սերը մարդկանց սրտին
վրայ այնպէս կազդէ որ դիւցազնական
նուիրմունքներ ընելով՝ մինչեւ կեանքեր-
նին ալ կըզոհեն իրեն համար: Միքէ խոր-
հրդոց անհասանելի ըլլալը յայտնի նշան մը
չէ իրենց երկնային ծագում մը ունենա-
լուն, եւ թէ այն աներեւութին Աստուծոյ
ձեռքեն ելած են որ իր բարերարութիւն-
ներովն ալ ներկայ է մեջերնիս: Յաւիտենա-
կանն Աստուած արդար ըլլալուն համար,
բացայայտ ու անթերի կերպով խոհական
պատուիրաններ տուաւ: Բայց անմտու-
թիւն ջրնենք ու ասկեց ջհետեւցընենք թէ
պարտական է նաեւ պատասխան տալու
այն հարցմունքներուն որ մեր ամբարտա-
ւանութեան սնտոի հետաքրքրութիւնը
մտքերնիս կը դրդէ ընելու: Խորհրդոց օգ-
տակարութեանը մեծ ապացոյց մըն ալ այս
է որ մարդուս հպարտութիւնը կը ձգմեն ու

խոնարհութիւն կը սորվեցընեն մեզի. եւ այս խոնարհութիւնը առաքինութիւն մի է որ շատ հարկաւոր է մտքերնիս ձգելը, եւ անունն անգամ արհամարհելի կերեւնայ մեզի: Եւ սակայն Ֆենելոնի պէս մարդը խոնարհ էր, որ հռչակաւոր եւ տարաբաղդ վիճաբանութենէ մը ետեւ ինքիրմէ հրատարակեց իր յաղթուիլն ու հպատակիլը: Խոնարհութիւնը բոլորովին քրիստոնէական առաքինութիւն մը ըլլալով, համեստութենէն շատ վեր է. ինչպէս որ աստուածային կամաց հետ միաբանիլը աւելի մեծ է քան թէ Աստուծոյ կամաց հպատակիլը: Ո՛րչափ ճիշդ ու ինչ գեղեցիկ գրուցուածք է այս խօսքս որ մաքուր սրտէ մը բխած է. « Խոնարհ ըլլալը՝ ինքիր դատաստանը կտրել է: »

Խորհուրդներուն ամեն մէկը զատ զատ ջեն կենար. Երրորդութիւն, Մարդեղութիւն, Փրկագործութիւն, այս երեքն ալ իրարու հետ կապուած են: Որչափ ալ մուր ըլլան՝ ինծի համար շատ պատկառելի էին, եւ սակայն երկար ատեն շինծու առակի պէս

էին իմ առջեւ: Մէկ դիտողութիւն մը ըրի,
անով այս մոլորութենէս այլ արթընցայ:

Քանի որ աստուածեան էի եւ կրօնական
զգացմունքներ ունենայու կը բաղձայի,
ատեն կըլլար որ կը գանգատէի թէ ինչո՞ւ
համար այնչափ հեռու է Աստուած մեր աջ-
քէն. եւտրտում տխուր կը մտածէի թէ շատ
աստուածեաններ թերեւս մտքերնին դրած
են որ Աստուած ըսածդ լոկ վերացեալ գա-
ղափար մի է: Այս իրաւ է որ բազմաստուա-
ծութեան վերնայուն վրայ ամենեւին ցա-
ւելու տեղի չկայ. անձոռնի եւ յիմարական
հաւատք. աստուածները զԱստուած եր-
կնքէն կաքսորէին, եւ կարծես թէ անոր հա-
մար միայն կրնտանենային մարդկանց
հետ որ խղճմտանքնին հանգչեցրնեն մո-
լորթեանց վրայ՝ որոնց օրինակ տուողներն
իրենք էին: Բայց աստուածեանց կար-
ծիքը իմ սրտիս ամեն պիտոյքը չէր կրնար
լեցրնել. վասն զի չկրնար Ամենակալին
հետ այնպիսի կապեր հաստատել մեջերնիս
որ մեր տկարութեանը յարմար ըլլան:
Ճշմարիտ կրօն այն պիտի ըլլայ որ զմեզ

յուսաւորելու եւ գօրացընելու համար հարկաւոր եղած ամեն օգուտներն այ ունենայ. իսկ աստուածեանց կարծիքը չունի գանոնք. ճապաղ եւ անորոշ բան մըն է. մարդուս վրայ տիրելու եւ գինքը դէպ ի երջանկութիւն տանելու հարկաւոր եղած հնարքներէն գուրկ է. անով այ կիմացուի թէ աստուածեանց կրօնը անկատար կրօն մի է: Կիմանայի որ խնդիր մը կայ առջեւս՝ յուժման կարօտ, կաշխատէի որ հասկընամ ինչ ըլլայր, եւ չեի տեսներ որ փնտուած բանս իմ քովս էր: Երրորդութեան խորհուրդը կըսորվեցընէ մեզի թէ մի միայն Աստուած կայ՝ անսահման, պարզ հոգի, եւ երեք անձինք ունի՝ ըստ ամենայնի մեկմեկու հաւասար, նոյն աստուածութիւնն ու նոյն բնութիւնն ունենայով: Աստուածային անձանց մեկը մեր մարմնոյն նման մարմին առաւ, ու երբոր մեզի համար պատարագուելէն ետքը երկինք ելաւ՝ հանդերձի մը պէս մեկդի չդրաւ այն առած մարմինը: Ապա ուրեմն քրիստոնեայք կրնան տեսնել զԱստուած մարդացեալ, ներկայ գտնուիլ անոր մա-

հուանն ու յարութեանը, երկրպագութիւն
այ ընել անոր յերկինս՝ առանց մարդա-
կերպեան ըլլալու ¹: Աստուածեանց կար-
ծիքներուն անբաւականութիւնը տես-
նելով՝ քանի կերթար բաղձանքս կաւելնար
ճշմարտութիւնն հասկընալու. այս բաղ-
ձանքս քրիստոնեական հաւատոյ պա-
տասխաններովը այնպէս դիւրաւ ու ճշդու-
րեամբ կատարուեցաւ որ սաստիկ ուրա-
խութիւն մը զգացի սրտիս մէջ երբոր
տեսայ թէ ճշմարտութիւնը լուսոյ պէս ծա-
գեցաւ խորհրդոյ մը՝ այս ինքն անխմանալի
քանի մը մէջէն: Աստուածային լոյսը որ-
ջափ որ մարդուս սրտին խորունկը թա-
փանցե, այնչափ աւելի կիմացուի թէ ամէն
խորհուրդները մեկտեղ որ առնունք՝
ստոյգ պատմութիւնը կը գտնենք թէ ինչ
յարաբերութիւններ ունեցեր են երկինքը
երկրիս ու երկիրս երկնքին հետ:

Հաւատոյ վարդապետութիւնները, բարի

¹ Մարդակերպեան կրտսէին այն սողանդաւորքն որ
չորրորդ եւ տասներորդ դարուն մէջ ելան, եւ կրտսէին
թէ Աստուած մարդկային կերպարանք մը ունի. Թ:

վարուց խրատները եւ աստուածապաշտու-
թեան արարողութիւնները պահպանելու
համար սուրբ եւ բազմաթիւ գինուորու-
թիւն մը կայ ¹ որ մեջիւնները իրենց բոլոր
կեանքը նուիրած են կրօնին: Իրենց պաշ-
տած Տիրոջն օրինակովը՝ առքատիկ հիւ-
ղերուն մեջ այնպիսի խրատներ կը տանին
կըքարոզեն որ իրենց անարատութեանը
կողմանէ շատ աւելի գերազանց են քան
զայն բարոյական խնդիրներն որ Ատտիկէի
եւ Հոովմայ իմաստուն մարդկանցը հա-
մար վիճարանութեան նիւթեր եղած էին:
Անոնց քարոզութեան ձայնը կը լսուի՝ թե
ապականութեան կեդրոն սեպուած քա-
ղաքներուն եւ թե գեղերու մեջ: Իրենց քա-
ջասրտութեամբը հեռաւոր աշխարհներ
կերթան՝ մինչեւ սոսկալի կլիմաներու
տակ. վայրենի եւ բարբարոս մարկանց
կը հասկըցընեն խօսքերնին. եւ որոնք որ
կամ աշխատութենէն յոգնած դադրած, եւ
կամ մարտիրոսութեան տանջանքներուն

¹ Բահանայք, քարոզիչք. Թ:

մատնուած՝ կը վերջացընեն կեանքերնին, իրենց հոգին աւանդելու ատենն այ նոյն խօսքը կը կրկնեն թէ « Սիրենք զԱստուած եւ զմարդիկ : »

Քրիստոնեայ կանայք՝ եղբայրսիրութեան եւ ողորմածութեան ուժովը միաբանած, այն եկեղեցականաց գերագոյն աշխատանքներուն մասնակից կըլլան, եւ աւելի իրենց բարի օրինակովը կը քարոզեն : Ոչ միայն իրենց ծնած քաղաքներուն մէջ, իրենց ընտանեացը մօտ՝ տղաք կը կրթեն ու հիւանդներ կը հոգան, այլ եւ դեպ ի աշխարհիս ամեն կողմերը իրենց բարեգործութիւնները օրէ օր կը տարածեն : Հիմա որ այս բաներս գրելու հետ եմ՝ լսեցի թէ Ափրիկէի մէջ զամենքը կապշեցընեն ասոնք իրենց վրայ, եւ կըսուի թէ մեջերնեն շատը մինչեւ Ասիոյ խիստ հեռաւոր ծայրերը պիտի տանին մօտ ատեններս իրենց սրտաշարժ խնամքն ու Քրիստոսի փրկագործ նշանը :

Այս յայտնի բան է որ եթէ մեկտեղ բերես

այն ամենայն հնարքները՝ որոնցմով
քրիստոնեութիւնը մարդկանց վրայ իր
ոյժը կը բանեցընէ, մեծամեծ յառութիւն-
ներ կրնան ըլլալ աշխարհիս մէջ: Այս
հնարքներն ալ այնչափ շատ ու այնպէս
գեղեցիկ յարմարութեամբ իրարու հետ
կապուած են որ անկարելի բան է ջտես-
նելը թէ ամենակարող եւ ամենիմաստ
օրէնսդրի մը գործն են: Թող աստուա-
ծեանք եթէ կրնան՝ ցուցընեն մեզի բանա-
ւոր կերպով մը՝ ինչ հնարքներ ունին այս-
չափ ընդարձակ եւ տեսակ տեսակ օգնու-
թեանց եւ նպաստներու տեղը բռնել տա-
լու:

Ուրիշ շատ դիտողութիւններ ալ ըրած
եմ. բայց ամենն ալ մինչեւ հիմա ըսածնե-
րուս նման ըլլալուն՝ զանոնք ալ յիշելը
աւելորդ է: Իմ միտքս այն էր որ անցած
ճամբուս վրայ մէյմը նորէն աչքս դարձը-
նեմ, եւ այնպէս հասկընամ թէ ըրած քննու-
թիւններուս հետեւանքն ինչ պիտի ըլլար:
Ինքզինքս իրարմէ պայծառ ու իրարմէ
բարձր մտածութիւններու տուած՝ կարծեի

թէ քիչ ատենէն մնացած թերեւ ամպերն այ
պիտի փարատին աչքիս առջեւէն, եւ մօ-
տեցեր եմ նաւահանգստին: Ինչպէս խա-
րուեցայ ու ցաւեցայ... Յոյսս այնչափով
ջլեցուեցաւ: Իրաւ է որ քրիստոնէութեան
օգտակար ըլլալուն վրայ տարակոյս չեր
մնացած միտքս. այլ մանաւանդ օրէ օր
անժխտելի ապացոյցներ այ կը գտնէի.
բայց մէկ հաւատոյ վարդապետութիւն մը
հաւատացելոց վրայ օգտակար ազդեցու-
թիւն մը ընելուն համար միայն՝ ջհետելի
թէ ի հարկէ ճշմարիտ է այն հաւատքը:
Խորհուրդներուն ըրած մեծամեծ օգուտ-
ները տեսեր էի. բայց միթէ անով այն խոր-
հուրդները աւելի դիւրիմանց, ուստի եւ
աւելի հաւատալի կըլլային: Քրիստոնէու-
թեան ոյժը լաւ հասկընալու համար, քիչ
մը ատեն մտքովս քրիստոնէից մէջ ապրե-
ցայ, նայեցայ որ ես այ իրենց պէս մըտ-
մտամ: Պէտք էր որ նոյն բարեարտու-
թեամբ իմ վիճակս այ փոխէի որ կարենայի
առանց կողմնասիրութեան դատաստան
ընել այն դիտողութիւններուն վրայ որ հա-
ւաքեր էի: Վասն զի իմ տկար խելքիս հին

սովորութիւնները կրնային գորանայ իր վրայ ու տիրապետել, եւ այ այն ատեն կը վհատէի. եւ վախնայով որ չըլլայ թէ մարին անցնին նաեւ այն քրիստոնէական հաւատոյ առաջին նշոյլներն որ դեռ նոր առեր էի անոնց անպատմելի գեղեցկութեան ճաշակը, կըսէի ինքիրենս մեյամաղձոտ սրտով. ինչ կըլլար, թող հաւատոյ ճշմարտութիւնն այնչափ բացայայտ լլլար՝ որչափ որ օգտակարութիւնը բացայայտ է:

Օր մը երբոր տրտում տխուր նոյն գանգատը կընէի ինքիրենս՝ յանկարծակի բան մը եկաւ միտքս. առաջ աչուրներս վար առի, բայց շատ ջանցաւ, բարի յուսով մը լեցուեցայ: Սխալմունք մը ըրած էի որ մինչեւ այն ատեն ամենեւին ուշ չէի դրած. այս ինքն քրիստոնէական հաւատքը քրննելու ժամանակս այնպէս վարժեր էի ինքզինքս ամեն բանի խելք հասցընող եւ ուրիշի առաջնորդութեանը անկարօտ սեպելու որ յանդուգն եւ հպարտ տգիտութեամբս ամենեւին մեկու մը խորհուրդ չէի հարցուցած թէ քննութիւններս ինչ ճամբով

ընեմ: Կրօնին օգտակարութիւնը ճանչնալը դիւրին է, վասն զի իր ըրած բարիքները աչքերնուս առջեւն' են. բայց շատ աւելի տեղեկութեան կարօտ ենք որ կարենանք կրօնին ինչ ըլլալը հասկընալ, եւ ճշմարիտ ըլլալը իմանալ: Ս.մենահարկաւոր բան էր որ գիտուն մարդուն մեկը իր հմտութեամբը յանձն առնէր իմ ջունեցած գիտութեանս պակասութիւնը լեցընել: Քահանայ մը կրճանջնայի որ ամեն մարդ մեծ պատիւ կընէր իրեն. եւ որովհետեւ երկմտութենէս դուրս ելլելու ամենամեծ փափաք մը ունէի, միտքս դրի որ երկրորդ առաւօտը մեկէն ելլեմ զինքը տեսնելու երթամ:

Այն գիշեր քունը կտրեցաւ աչքես: Մեծ ուրախութեան մեջ էի. տարակոյս ջունէի որ քրիստոնեական հաւատոյ ճշմարիտ ըլլալուն ապացոյցները պիտի լսեմ, եւ այս յուսով կը սպասէի: Թէ որ տարակոյսս աւելի երկարատեւն քշէր, անտանելի պիտի ըլլար ինձի: Սկեպտիկեան փիլիսոփայութեան վրայ շատ տեղեկութիւն ջու-

նիմ. բայց անունն անգամ չեմ ուզեր լսել
երբոր կը տեսնեմ թէ նաեւ այն բաները
կը մքրնցընէ որ ամենահարկաւոր կը
մեզի պարգեյն ու բացատրելը, մանաւանդ
թէ զանոնք միայն կը մքրնցընէ. վասն զի
քիչ հարկաւորութիւն ունեցող խնդիրները
փիլիսոփայութեան այ կարօտ չեն. անոր
տեղը արհամարհանքն ու անտարբերու-
թիւնը կը բռնեն: Առաւօտ եղաւ, սիրտս
անհանգստութիւն մը մտաւ. սկսայ մտա-
ծել թէ տեղեկութիւնը խնդրած ատենս
հարկ պիտի ըլլար որ ամէն բան մեկէն
չըսեմ, ապա թէ ոչ՝ խօսակցութիւնը կրնար
չանկարծ կտրուիլ. եւ այս վախը սրտես
չզնաց նաեւ այն եկեղեցականին քովը,
եւ շատ կարօտ էի անոր մարդասիրու-
թեանը:

Գնացի սիրտս բացի քահանային. բոլոր
մտածութիւններս, տազնապներս եւ փա-
փաքներս համարձակ առջեւը դրի ու
խօսքս այսպէս վերջացուցի. «Սիրտս իմ
զգացմունքներուս տուած ապացոյցնե-
րովը համոզուած՝ կը փափաքի որ քրիս-

տոնեական կրօնը ճշմարիտ կրօն ըլլայ. հրամանքդ բոլորովին համոզե միտքս ինչպէս որ սիրտս կը փափաքի: Բայց թէ որ խելքս համոզելու տեղ հրամայես ինձի որ հաւատամ, թէ որ Աստուծմէ ընդունած պարգեւներու ամենէն ազնիւը հարկ ըլլայ գոհել, հրամանոցդ հետ բան չունիմ, ջենք կրնար իրարու խօսք հասկընալ: »

Պատուական քահանայն նախ ուրախակից եղաւ ինձի որ դարձի եկեր եմ, ու վրայ բերաւ. « Թէ որ քեզի ըսելու խօսքերու ամէջ բան մը գտնուի որ քու խելքիդ իրաւանցը դաջի, կը խնդրեմ որ խօսքս կտրես. ըսել կըլլայ թէ միտքս առեկ հասկըցընել կըցամ պիտի ջըլլամ, ուստի սխալմունքս պիտի շտկեմ: » Այս քաղցրութիւնը այնպէս տակնուվրայ ըրաւ սիրտս որ ջեմ կրնար հասկըցընել. հասկըցայ որ ես հեթանոսին մէկն եմ ու դիմացինս քրիստոնէին մէկն է:

Այն սրբակաց քահանային բերնէն լսած բաներովս եր որ ետքը իմ « Խորհրդածու-

թիւնք յաղագս Քրիստոսական հաւատոյ »
անուևով գրուածքիս մեկ մասը շարա-
դրեցի ¹ :

Ձեմ կրնար այն խօսքերը հոս օրինա-
կել. բայց ցուցընեմ թէ ինչ ճամբայ բռնեց
իմ պատկառելի առաջնորդս՝ զիս նպա-
տակիս հասցընելու համար :

« Ոչ երբեք զարմանք եկեր է ինձի,
ըսաւ, թէ քրիստոնէութեան մեջ ինչո՞ւ հա-
մար խորհուրդներ կան. վասն զի գիտեի
որ ամեն բանի մեջ ալ խորհուրդ կայ, թէ
բնական աշխարհիս մեջ եւ թէ մտաւորա-
կանին, թէ մեր մեջ եւ թէ մեր ջորս դին :
Ինձի համար զարմանալին այս է թէ ճր-

¹ Այն գրուածքս հրատարակելու մօտ ատենս մտքս
անցաւ որ սկիզբը իմ մուշորութիւններուս պատմութիւնը
դնեմ. բայց շուտ մը ետ կեցայ այս մտածութենէն, եւ
հիմայ ալ կարծեմ թէ իրաւունք ունիմ : Քրիստոնէու-
թեան ճշմարտութեանը քանի մը ապացոյցներ տալ էր
միտքս. ուրեմն բսի՝ ամենեւին հարկաւոր բան չէ որ
ես իմ վրաս դարձընեմ նախ կարդացողին մտադրու-
թիւնը : Անձնական մանր մունր տեղեկութեանց համար
տեղ չէր պակսեր ծանօթութեանց կամ յաւելուածի մը
մեջ :

ջափ անհաւաններ կան որ իրենց խօսած
նիւթերուն ամենեւին խելք չեն կրնար հաս-
ցընել: Շատ անգամ ըսողներ եղեր են ինծի
թէ « Կրօնի մէջ բաներ կան որ չեմ հաս-
կրնար. բացատրէ ինծի, կը հաւատամ: »
Բայց խորհուրդներն այ կրօնին մասն են,
անկեց չեն կրնար բաժնուիլ. ուստի երբոր
մեկը քրիստոնեայ ըլլալու մտքով կուզէ
որ խորհուրդները բացատրուին իրեն եւ
կամ բոլորովին վերցուին՝ նոյն է թէ ըսեր
ուրիշ խօսքերով. « Քրիստոնէութիւնը
կընդունիմ ես՝ թէ որ տակնուվրայ ընես
զայն: »

« Խորհուրդները պիտի բացուին ատե-
նով, եւ արդարոց բնակարանին մէջ խոր-
հուրդ պիտի ջմնայ. բայց մարդս զԱս-
տուած տեսնելէն առաջ պետք է որ փոր-
ձուի, նեղութիւն քաշէ. այս փորձերուն
մեկն այ աշխարհիս վրայ այս է անա որ
հարկադրի հաւատալ խորհուրդներուն՝
առանց խելք հասցընելու անոնց: Թող ան-
միտ ամբարտաւանութիւնը զայրանայ,
ինչ վնաս ունի. բաւական է որ ողջամիտ

խելքը համոզուի թէ հարկ է խոնարհիլ: Եւ այս համոզումը կարելի է՝ ապացուցանելով թէ կրօնը յայտնութիւն է, այս ինքն Աստուծակ յայտնեալ ճշմարտութիւն է:

« Անհաւան մարդիկ փուճ տեղը կաշխատին որ աստուածային յայտնութեան ապացոյցները մքրնցընեն ամպոտեն: Քրիստոնեական հաւատոյ մեջ ամեն բան վսեմ եւ ամեն բան պարզ է: Այս հարցմունքներս, — Քրիստոս մեր նախնեաց իր վարդապետութիւնները՝ իր բարոյականը սորվեցուցնը է թէ չէ. — խաչուեր է թէ չէ. յարութիւն առեր է թէ չէ, — այնպիսի հարցմունքներ են որ կրնան քննութեան տակ իյնալ ուրիշ պատմական դիպուածներու պէս եւ ստուգուիլ:

« Անհաւաններն այս կրտեն. կրնայ գիտցուիլ թէ Քրիստոս Հրեաստանի մեջ քարոզութիւն ըրեր է, ինչպէս որ գիտենք թէ Սողոն օրենսդրութիւն ըրեր է Ատտիկի մեջ. այս բաներս նոյն կարգի բաներ ըլլալով՝ նմանութիւն մը կայ մեջերնին: Բայց

երբոր խրատի կամ օրինաց գորութիւնը
աւելցընելու մտքով՝ գերբնական դի-
պուածներ մեջ բերուին, այն ատեն ասոնց
մեջ եւ առաջին նիւթոց մեջ ամենեւ ին նմա-
նութիւն չմնար: Մարդուս խելքը գերբնա-
կան դիպուածները ջընդունիր, եւ թէ որ
հրաշք ընդունեք՝ իր գիտութիւնը պիտի
մոռնար եւ իշխանութենէն պիտի հրա-
ժարեք:

« Անոնց այս կարծիքը հաւանական աչ-
ջերեւնար ինծի: Իրաւ է որ այն երկու
կարգ նիւթոց եւ դիպուածոց մեջ՝ որոնց
վրայ է խօսքերնիս՝ նմանութիւն մը չկայ.
բայց քննութեան հնարքներուն ճամբա-
ներուն մեջ կայ նմանութիւն: Դիպուած-
ները բնական եղեր են՝ գերբնական եղեր
են, զանոնք ստուգելու կերպը նոյն է.
միշտ պետք է զգուշութեամբ դիտել զա-
նոնք, կրկին կրկին քննել եւ վրանին
խորհրդածութիւն ընել, խելք բանեցընել:
Լաւ մը քննելէս ետեւ, թէ որ սեանեմ թէ
այս ինչ դիպուածին պատճառները բնա-
կան բաներ չեն կրնար ըլլալ, եւ սակայն

ինծի այնպէս երեւնայ թէ այն դիպուածին իրական կերպով պատահիլը ապացուցուած է, խեղքս կը վկայէ մեկէն թէ ասիկայ գերբնական բան է, եւ ասով իրեն իրաւունքը՝ իր իշխանութիւնը կը բանեցընէ. ինչպէս կրնաս պահանջել որ ընդ հակառակն՝ հրաժարի իրաւունքէն: Գերբնական բան, հրաշք ըսուածը չկրնար ըլլալ կրտս: Թէ որ այս ըսողը անաստուած մը ըլլար, խեղքս կը հասնէր. որովհետեւ անոր աչքին առջեւը պատճառ ըսածդ չկայ, կերպով մը իրաւունք ունի գործը կամ արգասիքն ալ ուրանալու: Բայց թերեւս անաստուածներուն կարծիքէն ալ ավելի այլանդակը այն մարդկանց կարծիքն է որ մտքերնին դրեր են թէ կը հաւտան Աստուծոյ գոյութեանը, եւ սակայն կուգեն չափ եւ սահման դնել անոր կարողութեանը, բարութեանը: Այն սրբազան անունն որ ոտքի տակ կառնեն՝ հարկաւ Անհուն էակին անունն է. ուրեմն իրենց յայտնի հակասութիւնը չկրնար կերպով մը արդարանալ. թող իրենք ըսեն թէ ո՞րը կուգեն, Անհուն եակը պաշտել թէ Աստուծոյ գոյութիւնը ուրանալ: »

Սրբակաց քահանային կարծիքն այս էր
քե մարդս կրօնի ապացոյցներուն ամենն
այ պետք է սորվի, բայց մի միայն յայտնի
եւ անտարակուսելի ապացոյցն այ բաւա-
կան է բարեմիտ մարդու մը աչքը բանա-
լու : Յորդորեց զիս որ ամենայն ուշադրու-
թեամբ մտմտամ Քրիստոսի յարութեանը
հրաշքին վրայ՝ որ Պօղոս առաքեալ մեր
կրօնին ճշմարութեանը հիմն է կրակ ¹ : Իմ
պատուական առաջնորդս դիմացս դի-
պուածներ՝ խորհրդածութիւններ դրաւ,
օգտակար գրքերու անուններ տուաւ որ
կարդամ, ու ետքը ըսաւ. « Գնա հանգիստ
սրտով ու հանդարտութեամբ քննէ, մըտ-
մտա, եւ վստահութեամբ խնդրէ Աստուծ-
մէ որ բարեհաճի ճշմարտութիւնը հասկը-
ցընել քեզի : »

Քրիստոսի վրայ փիլիսոփայութիւն
ըրած ու զինքը մեծ մարդու մը տեղ դրած
ժամանակս՝ վարքը աչքէ կանցընէի եւ իր
իմաստուն հրամաններուն ու խելացի օրի-

¹ Ա. Կորնթ. ժԵ, 14 :

նակներուն վրայ կըզմայլէի. իսկ մահուր-
նէն ետեւ կարդացմունքս կը դադրեցը-
նէի եւ յարուքիւնը մտածել ալ չէի ուզեր,
վասն զի միտքս դրած էի թէ շինծու պատ-
մուքիւն մըն է: Եւ անա այն գիտուն առաջ-
նորդը միտքս դարձուց այն մեծ խնդրոյն
վրայ որ ես այնչափ թերեւուրեամբ վճռեր
մեկդի ձգեր էի: Քրիստոս յարուքիւն
առեր է թէ չէ. այս հարցմունքս ամէն բան
կորոշէ: Մէյմը որ ըսուի թէ յարուքիւն
առեր է, անհաւաններուն խրթին՝ դժուա-
րին ու ամենուն ջհասկընայու նիւթերու
մեջ փնտռած փուճ ու մուճ պատճառները
ամենեւին ոյժ չեն ունենար քրիստոնէից
միտքը պղտորելու: Յարուքիւնը Քրիս-
տոսի փրկչին մերոյ տնօրէնութեանցը
վրայ աստուածային կնիք մըն է. ապա ու-
րեմն Քրիստոսի խօսքը անսխալ է, եւ իր
յայտնած կրօնին մեջ որչափ ալ խորհրդա-
ւոր բաներ ըլլան՝ պետք է ամենայն վստա-
հութեամբ ընդունիլ: Երբոր մարդուս բա-
նականութիւնը չէ կուրցած հպարտու-
թեամբ, բաւական լոյս կունենայ որ գիտ-
նայ թէ ճկրնար ինքը ամէն բանի խելք

հասցրնել, եւ թէ Աստուած սուտ ըսել
չկրնար:

Նորէն կարդացի աւետարանը. երկու
բան տեսայ որ նոր կերպով մը զարկին
աչքիս: Յիսուս դեպ ի Երուսաղեմ ճամ-
բայ ըրած ատենը շատ անգամ կըսէ աշա-
կերտներուն. « Ես շատ բան պիտի քաշեմ
իշխաններէն ու քահանայապետներէն, եւ
անոնց ձեռքովը պիտի սպաննուիմ: » Այս
գուշակութեան մեջ կարգէ դուրս բան մը
չկայ. շատ անգամ կըլլայ որ ուրիշներուն
համար կեանքը դնելու պատրաստուած
մարդը կըտեսնէ թէ ինչ վտանգներ կան
աչքին առջեւը եւ ինչեր պիտի գան
զլիսուն: Բայց Քրիստոս ամէն անգամ որ
այս տխրական խօսքերը կըսէ, շուտ մը
վրայ կըբերէ առանց ամենեւին տարակու-
սելու թէ « Երբորդ օրը յարութիւն պիտի
սունեմ: » Այս գուշակութիւնը առջինին
չնմանիր: Այս կարգէ դուրս խօսքերը խո-
ղին միտքը ետեւէ ետեւ ինչ զարմանալի
մտածութիւններ կու գան: Այսպիսի գուշա-
կութիւն ընողը աշխարհիս իմաստուննե-

րեն մեկը ջկրնար ըլլայ. կամ երկնքեն եկած է, կամ խաբերային մեկն է :

Թէ որ Քրիստոս յարութիւն չէ առած, ինքն որ մեզի կատարելութեան օրինակ կերելնար՝ խաբերային մեկն է եղեր : Ամեն պարագաներէն յայտնի է թէ Յիսուսի դէտաւորութիւնն եղած է մարդկային ազգը վերանորոգել, եւ իր բարոյական յեղափոխութեան վախճանն է եղեր մարդկանց սիրտը մաքրել եւ սրբել : Թէ որ անհաւաններուն խօսքին հաւատամ, Յիսուս զմեզ խաբած պիտի ըլլայ. իր հրամանները անմաքուր բերնէ մը ելած պիտի ըլլան. եւ թէ որ յաջողութիւն գտեր է՝ այն յաջողութեանց աղբիւրն է եղեր ստութիւն ու կեղծաւորութիւն : Ո՞ր խելացի մարդը կրնայ խելք հասցընել ու հաւատայ այսպիսի գարշելի հակասութեան : Քրիստոսի իմաստութիւնը զմեզ իրեն կըքաշէ, բարոյականը սրտերնիս կըբանայ. եւ սակայն թէ թէ որ Քրիստոս յարութիւն չէ առած, խաբեութիւնը տարակոյս չվերցընէր. ըսել է թէ այն մարդը ուզեր է աստուծոյ պէս

պաշտուիլ, ուզեր է որ մարդիկ կուռքե-
րուն տեղը գինքը պաշտեն :

Որովհետեւ ստիպուեր եմ այս երկու
կարծեաց մեկն ընտրել, այս ինքն թէ « Կամ
Յիսուս յարուրիւն առեր է, եւ կամ Յիսուս
խաբերային մեկն է, » խելքիս կրհարցը-
նեմ, խղճմտանքիս կրհարցընեմ, երկուքն
այ կըսեն ինծի թէ երկրորդ կարծիքն է
միայն որ անհաւատայի է :

Քրիստոնէութիւնը վար գարնող մարդը
պիտի ըսէ թէ ես կամաւ կուզեմ սիրտս
շարժել, ամեն բանի կոյր գկուրայն հաւա-
տայ, եւ թէ ապացոյց փնտռելու տեղը՝
սրտի գգացմունք կը փնտռեմ : Ոչ. ես եղած
դիպուածները ողջմտութեամբ քննել կու-
զեմ : Քրիստոս գիտեր թէ Հրեայք գինքը
պիտի մեռցընեն, եւ ատենը հասեր է որ
աշակերտներուն պիտի թողու իրենք իրենց
կեանքը ազատելու եւ իր վարդապետու-
թիւնը տարածելու հոգը. ուստի ըսաւ թէ
Յարուրիւն պիտի առնեմ : Այս բերանը բա-
նեցընելու համար ճրջափ միամիտ՝ ճրջափ

անմիտ պիտի ըլլայ մեկը. վասն զի ասով
ինքը ուրիշներուն ձեռքը ամենադիրին՝
ամենաստոյգ հնարք մը կուտայ իր խաբե-
րայութիւնը դուրս հանելու, եւ այնպէս
ընելու որ իր դիտաւորութիւններն այ-
իրեն հետ մեռնին փճանան: Իսկ Քրիստոս-
սի բերնին մեջ այս խօսքը թէ Յարութիւն
պիտի առնեմ՝ անժխտելի ապացոյց մըն է
իր աստուածային տնօրէնութեանը:

Հրեից աւանդութիւնն այս է թէ Յիսուսի
աշակերտներն իր մարմինը գողցան վե-
րուցին ու ձայն հանեցին թէ յարութիւն
առեր է: Այս խօսքին դեմ այնպիսի ապա-
ցոյցներ չեմ հաներ որ անհաւաններուն
առջեւն ոյժ չունին: Հրեայք գերեզմանին
դրանը առջեւ պահապաններ դրեր էին.
ուրեմն դժուար պիտի ըլլար ներս մտնելը.
եւ սակայն անկարելի բան չէր զանոնք գի-
նովցընել, կամ կաշառելը, վախցընել կամ
խաբելը, եւ կրհաւանիմ թէ այսպիսի դժ-
ւարութիւնները մեռած մարդու մը ողջըն-
նայուն հետ բաղդատելով՝ թերեւ բաներ
են: Բայց մեկն որ լաւ մտմտայ, մեկէն կը-

հասկընայ թէ աշակերտներուն մտքէն այ
չէր կրնար անցնիլ որ այն գողութիւնն
ընեն՝ ինչպէս որ ըսուեր է իրենց համար :
Ասոր տարակոյս չկայ թէ կը հաւատային
իրենք Քրիստոսի իրենց ըրած խոստմանը
որ իրեք օրէն յարութիւն պիտի առնէ.
ապա ուրեմն ինչ խենթութիւն պիտի ըլլար
ըրածնին որ սոսկալի վտանգներու մէջ
ձգեն իրենք զիրենք՝ այնպիսի անօգուտ
գործողութեան մը համար, որովհետեւ
ստոյգ գիտէին թէ իրեք օրէն պիտի տես-
նեն իրենց տէրը : Չէ, ըսենք թէ Քրիստոսի
խոստմանը կատարուելուն չէին հաւա-
տար. ուրեմն գիտէին թէ խաբեր է զիրենք.
այնպէս է նէ ինչ պատճառ ունէին իրենք
զիրենք վտանգներու մէջ ձգելու որ խաբե-
րայի մը մարմինը գողնան, այնպիսի
խաբերայի մը որ անոր համար իրենք
այ ատելի եղեր էին Հրէից : Թէ որ տարա-
կոյս մը ունէին, քիչ մը խելք այ բանե-
ցընէին նէ՛ պիտի ըսէին թէ սպասենք
մինչեւ երեք օր, տեսնենք խօսքը կեղծ թէ
չէ, փուճ տեղը նեղութիւն չբաշենք :

Երբոր Քրիստոսի մարմինը գերեզմանին մեջ չըլլալը իմացուեցաւ, թէ որ յարութիւն առած չէր նե՛ աշակերտներն որ ամբաստանուեցան թէ գողցեր են մարմինը՝ ինչ բանի ձեռք պիտի զարնէին: Այնպիսի բնաւորութեան տէր էին անոնք որ յանդուզն գործողութեանց ձեռք զարնելու մարդիկ չէին: Իրենց վարդապետին կենդանութեանը ատեն անոր համար տաք սրտով մը կեանքերնին ալ դնելու յօժարութիւն չէին ցուցուցած: Մանաւանդ թէ աւետարանին մեջ կը տեսնենք որ Քրիստոս շատ անգամ անոնց երեսին տուեր էր իրենց թերահաւատութիւնն ու վախկոտութիւնը: Չիթենեաց լեռան ոտքը գիրենք ձգելու ատեն կապսպրէ որ արթուն կենան ու աղօթք ընեն. իրեք անգամ քովերնին կուգայ, իրեք անգամուն ալ քուներնին տարած կը գտնէ գիրենք. « Աս ինչ է, կըսէ, հետոս մէկ ժամ մըն ալ արթուն կենալ չկրցաք: » Հրեայք գինքը բռնած ատեննին՝ ամենքն ալ կը ձգեն կը փախչին: Պետրոս միայն հեռուանց կերթայ ետեւէն. մէկ երկու կնիկ մարդ իրեն համար ըսե-

լուն պէս թէ ասիկայ ալ Յիսուսի աշակերտներէն է՝ ձեռքը ոտքը դող կեցէ ու սոսկայի երդումներով կուրանայ, ամենեւին չեմ ճանչնար կրսէ այն մարդը :

Թէ որ Քրիստոս յարուրիւն չէ առած, աշակերտները իրենց խաբուած ըլլալուն վրայ սաստիկ տրտմած, Հրեից վրեժխընդրութեան սպառնալիքներէն սարսափած պէտք է որ կամ պահուրտին, կամ փախչին, կամ թողուրիւն խնդրեն... Չէ, անհաւանները կուգեն զմեզ համոզել թէ այն մարդիկը, եւ ամենն ալ, մտքերնին դրին որ աներես յանդգնութեամբ պաշտպանեն ու ջատագովեն մէկ խաբուրիւն մը որ ալ ամենեւին տարակոյս չէր վերցըներ : Այն մարդիկն որ վարդապետնին քովերնին եղած, գիրենք քաջալերած, ու հրաշագործութիւններ խոստացած ատենը տկար էին, ինչպէս կըլլայ որ անոր հեռանալէն ու գուշակութիւնները սուտ ելլալէն ետեւ մէյմէկ քաջ դիւցազունք դառնան : Արդեօք իրենց յանդգնութենէն ինչ պատիւներու, ինչ հարստութիւններու յոյս ունին : Այն իրենց

հաւատարմութեանը համար ուրիշ ինչ փոխարենի կրնային տպասել, բայց եթէ թշնամութեան, հաշածանաց, ջարջարանաց: Այն մարդիկն որ իրենց տկարութեամբը կը զգուեցընէին զմեզ, այնպիսի ազնիւ ու գերազանց քաջութիւն մը ցուցընելու համար՝ պէտք է որ խիստ կարգէ դուրս դիպուածներով մտքերնին յուսաւորուած ու սրտերնին ամրցած ըլլայ: Այս հրաշայի փոփոխութիւնը յայտնի կը վկայէ թէ քրիստոնէից պատմած պատմութիւնը ճշմարիտ է, եւ Քրիստոսի յարութեանն ու անկեց ետքը պատահած սքանչելեաց յայտնի ապացոյց է. եւ այս ապացոյցը միայն բաւական կրնար ըլլալ:

Ո՛րչափ ալ կրկնութիւն ըլլայ ըրածս՝ կուզեմ նորէն հաստատել այս եական ու ամենահարկաւոր բանը: Շատ անգամ այն մարդիկն որ քրիստոնեական հաւատոյ ճշմարիտ ըլլալը կուզեն քննել՝ իրենց տարակոյսներէն ելլելու համար շիտակ ճամբան ջեռն բռնէր. իրենց մտադրութիւնը երկրորդական բաներու վրայ կը դարձը-

նեն. օրինակի համար՝ կրպահանջեն որ մեկը բացատրե իրենց թէ շնորհքը ինչպէս կրմիաբանի մարդուս կամաց ազատութեանը հետ, Աստուծոյ կանխագիտութիւնը իր բարութեանն ու արդարութեանը հետ: Ես երկու բանն ալ մեկտեղ կըզգամ. կըտեսնեմ որ մեկ կողմանէ ազատ եմ բարիք գործելու, եւ մեկալ կողմանէ օգնութեան մը՝ երկնքին եկած ուժի մը կարօտ եմ որ իմ պարտքերս կատարեմ: Չեմ կրնար հասկընալ թէ Աստուած առանց կանխագիտութեան կամ առանց բարութեան եւ արդարութեան ինչպէս կրնայ Աստուած ըլլալ: Խիստ պայծառ կերպով կրնամ ըմբռնել թէ շատ բաներ ի նմին ժամանակի եւ միանգամայն մեկտեղ կրնան ըլլալ, թեպէտ եւ իմ բնութեանս տկարութեանը պատճառաւ չկարենամ հասկընալ այն բաներուն ինչ կերպով մեկտեղ գտնուիլը: Ողջմտութիւնը, այս ինքն ուղիղ մտածութիւնը աս կըսորվեցընէ: Թէ որ ողջմտութեանս պատասխանները բաւական չեն, ու իմաստուն բացատրութիւններ կուզեմ, ինչ դժուարակնճիտն խըն-

դիրներու մեջ պիտի իյնամ ու օգուտ մը
պիտի ջկարենամ քաղել՝ ոչ Աստուծոյ փա-
ռացը եւ ոչ մարդկանց լուսաւորութեանը
համար : Մեր այսպիսի փառաւոր խնդի-
րեն մեկդի ձգենք սնտի բարակութիւն-
ները : Շիտակ նպատակին դիմենք. բարե-
մտութեամբ քննենք եական խնդիրը : Թե
որ Քրիստոս յարութիւն առեր է, ուրեմն
Աստուած է որ խօսեր է. ով կը համարձակի
ըսել թէ նոյն իսկ ճշմարտութիւնն ինքը
չէ :

Անհաւանները բան մը դրած են մտքեր-
նին որ ոչ երբեք կուզեն հանել : Կուզեն որ
հրաշք ըսածդ անկարելի բան ըլլայ : Ար-
դեն ըսի թէ աստուածեան եղած ատենս այ
եւ անճոռնի մտածութեան տեղ դրած էի
այն մարդկանց խօսքն որ աստուածային
կարողութեանը ջափ եւ սահման կուզեն
որոշել. հիմայ այ կըսեմ թէ այս մեր դա-
րուս մեջ գիտութիւններն այնչափ ծաղկած
են որ երկար ատեն չկրնար դիմանալ՝
ամենեւին հրաշք ջընդունելու նախապա-
շարմունքը : Այն օրն որ մարդիկ հաւանին

այս պարզ եւ բացայայտ ճշմարտութիւնս ընդունելու թէ « Աստուած անսահման եակ մի է, » այն նախապաշարմունքն այ մեկէն կը վերցուի:

Ելայ գնացի որ նորէն տեսնուիմ այն պատուական քահանային հետ. իմացուցի իրեն թէ բոլոր տարակոյսներս փարատեցան, եւ սկսայ շնորհակալութիւնս յայտնել: Թօսքս կտրեց ու ըսաւ. « Աստուծոյ շնորհակալ ըլլանք. հրամանքդ վստահութեամբ խնդրեցիր իրմէ որ միտքդ լուսաւորէ. ինքն այ ողորմութեամբ եւ բարութեամբ լսեց աղաչանքիդ: » Այն խօսակցութեան ատեն իրեն ինծի տուած բացատրութիւններուն իմաստը այսպէս կրնամ համառօտել. « Ոչ երբեք պիտի մոռնանք թէ ամենայն բարեաց աղբիւր Աստուած է: Միայն մարդկային խելքով հաստատուած համոզմունքները ոչ այնչափ հաւատք կը սեպուին որչափ մէյմեկ կարծիք՝ զիրենք ձեւացրնող խելքին պէս փոփոխական. ուստի մարդուս հոգին մինչեւ անփոփոխելի քրիստոնէութեան բարձրութեանը

հասնելու համար երկնային պարգեւներու
կարօտ է, այս ինքն շնորհաց եւ հաւատոյ :
Այս խօսքերը անհաւանից աչքին առջեւ
աւելորդապաշտական խօսքեր են. ցա-
ւինք իրենց վրայ՝ որ ջեն գիտեր թէ երկրն-
քին ու երկրիս մեջ ինչ յարաբերութիւններ
կան : Երջանիկ ենք մենք որ Աստուած ու-
զեր է անդադար մտքերնիս ձգել թէ կա-
րօտ ենք իրեն եւ իր իշխանութեանը տակն
ենք. վասն զի ոչ միայն հաւատոյ նիւթե-
րուն, հապաամենբանի մեջ այ իրեն պահած
է Աստուած իր անգին պարգեւները տալու
կամ ջտալու իշխանութիւնը : Մարդս ինքն-
իրեն մնալով՝ կարող չէր ըլլար իր նիւ-
թական կենաց պիտոյքն այ հոգայ. իրաւ է
որ գետինը կրբանի, իր ձեռքովն արօրը կը-
վարէ, բայց պետք է որ Աստուած կամենայ
շահաւետ անձրեւներ խրկել որ հունտերը
ծլին, եւ իր արեգակը ոսկեգոյն ներկէ մեր
ցորենները : Բնչպէս որ աշխատութիւնը
բաւական չէ նիւթական կենաց համար,
այսպէս այ մարդուս խելք բանեցրնելը
բաւական չըլլար բարոյական կենդանու-
թեանը համար : »

Պատուական քահանան իր խօսքը վերջացուց ու գրկեց զիս. « Աղօթք ընենք, ըսաւ, աղօթք ընենք՝ թէ քեզի եւ թէ ինձի համար: » Ծունկ ջոքեցայ քովը. եւ հոգիս կարծես թէ իրեն հոգւոյն հետ միանայով՝ անոր եռանդեանը մասնակից կըլլար. այնպէս երեւցաւ ինձի որ իբր թէ ճշմարտութեան Աստուծոյն պաշտօնեան իր առաքինութիւններուն մէջ ծրարեց զիս, եւ իմացայ սրտովս որ Ամենակարողն Աստուած լսեց իմ աղաչանքս:

Դեռ նոր լմրնցուցեր էի այս իմ մուշորու-
թեանցս եւ աստուածային նախախնամու-
թեան վրաս ցուցուցած գրութեան պատ-
մութիւնները, եւ ահա յանկարծ յեղափո-
խութիւն մը ելաւ: Տարիքիս պատճառաւ
ոյժս մարելու վրայ է. այնչափ միայն է
հիմակուան կարողութիւնս որ ձեռուրներս
կրնամ դեպ ի երկինք վերցընել. եւ կը
տեսնեմ որ անոնք ալ կը յոգնին կը ծան-
րանան. բայց մինչեւ վերջի շունչս իմ
սրտես բարեմաղթութիւններ պիտի բղխին
հայրենեացս համար:

Աստուածապաշտութիւնն որ ամէն տեղ
հարկաւոր է՝ անհրաժեշտ հարկաւ կարե-
ւոր է այն ժողովրդոց որ ազատութիւն
կրան կերբան: Իր հայրենակցաց իրա-

ւանցր համար կեանքը դնող մարդուն մեկը, այս ինքն Օքոնէլ, քանի մը հասարակապետական գաղղիացիներէ հրաւիրուեցաւ օր մը որ գայ իրենց ջատագովութիւն ընէ քաղաքական դատաստանի մը մէջ. հրաժարեցաւ այս բանէս՝ պատճառքերելով Իոլանտայի մէջ ունեցած բազմաթիւ աշխատանքները. ետքն ալ հարկ համարեր էր այս բանս ըսել. « Ես չեմ կարծեր թէ Գաղղիան այնչափ բարեպաշտ է որ կարելի ըլլայ այսօրուան օրս իր կառավարութիւնը հասարակապետութեան դարձընել: » Կուզենք այս խօսքիս գորաւոր եւ անյադրելի պատասխան մը տալ. սիրտ ընենք ճանչնալու թէ այն խօսքին իսկութիւնը ճշմարիտ է:

Քանի մը տարի կայ որ այս բանս գրած եմ թէ « Հանրական ինքիշխանութեան եւ մարդկային ազգի ազատութեան գաղափարները աւետարանեն ծնած են. բայց այս գաղափարներն ի գործ դնելու համար՝ Քրիստոս տերն մեր միացուցեր էր զատնք խաղաղութեան եւ սիրոյ կրօնի մը

հետ : Մարդուս կիրքերը ուրիշ կարգա-
ւորութիւն ըրին : Հարկաւոր կապակցու-
թիւնները խզուեցան . այն բանն որ անբա-
ժանելի պիտի մնար՝ անմտաց ձեռքովը
բաժնուեցաւ . ազատութիւն կուգեն ու եղ-
բայրսիրութիւնը մեկդի կը ձգեն : Այն ա-
տեն հարկաւ յառաջադիմութիւններն այ
խաբեական կըլլան , ջարիք կաճին այն
հողին վրայ ուր կըկարծուէր թէ բարիք
կըցանուի . իրարու օգնելու տեղ՝ մարդիկ
կը փողոտեն մեկզմեկ ¹ : »

Այս դժբաղդ բաժանումն է այն մեծ
արգելքն որ վաթսուն տարուրնէ ի վեր
թող չիտար որ ազատութիւնը մեջերնիս
հաստատուի : Այս ըսած պատճառիս նայե-
լով՝ մեկալ ամեն երկրորդական պատ-
ճառներն այ տկար ու աննշան են : Ան-
դադար կայեկոծինք կաշխատինք օրենք-
ները՝ սահմանադրութիւնները՝ կառավա-
րութիւնները փոփոխելու . կարծես թէ մըտ-

¹ Խորհրդածութիւնք, ԼԳ :

նիս դրած ենք որ կարելի բան է մեքենա-
կան հնարքներով վերանորոգել գմարդիկ :
Երբոր կը տեսնենք թէ մեր աշխատանաց
պտուղը ոչինչ բան է' կը գայրանանք, ու
յանցանքը մարդկային ընկերութեան վրայ
կը ձգենք. եւ այնպէս կերելնայ թէ այս
ընկերութիւնը նորոգել կուզենք գրեթէ այն-
պիսի հնարքներով որ Յասոնի դստերքը
բանեցուցեր են' իրենց հայրը մանկացընե-
լու համար ¹: Ազատական կառավարու-
թեանց կենդանութիւն տուողը աստուա-
ծային զգացմունք մըն է' մարդկանց սիր-
տը տարածուած : Այս զգացմունքը առաջ
կուգայ այնպիսի խորունկ եւ մաքուր
սկզբունքներէ որ շատերնուս քով չկան,
կամ գէթ այնչափ զօրաւոր չեն որ մեր
թշուառութիւնները վերջացընելու կարո-
ղութիւն ունենան :

¹ Ըստ առասպելեաց, Յասոնի (կամ Պեդիասայ) աղ-
ջիկները Մեդեա կախարդին խաբեական խրատին մտիկ
ընելով, իրենց հայրը մորթեցին ու մարմինը կտոր
կտոր բրած եփեցին' մինչեւ որ բոլոր միսը հալի. եւ ոչ
միայն չկրցան զինքը կենդանացընել ու մանկացընել,
այլ եւ ոչ բաղման հանդէս կրցան կատարել անոր
մարմնոյն վրայ. Թ :

Փետրուար ամսոյն մեջ¹ երբոր տեսայ որ հասարակապետութիւն հրատարակուեցաւ, յանկարծակիի եկայ. եւ որովհետեւ դժբաղդութեամբ եւ երկար փորձառութեամբ գիտեի թէ յեղափոխութիւն ըստածն ինչ բան է, պաղ արեամբ սկսայ դիտել թէ ինչ բաներ պիտի ըլլան: Լսեցի թէ փոթորկին ատենը մեծարանաց նշաններ տրուեր են սրբազան բաներուն. տեսայ որ ժողովուրդը սիրով կը մօտենայ քահանաներուն, կը խնդրէ որ օրհնեն քաղաքական նշանները. քահանայք ամենայն յօժարութեամբ կը փութան այն օրինաւոր աղաչանքները կատարելու, անոնցմէ մեկն ալ ժողովրդեան եռանդը աւելի կը բորբոքէ՝ այս խօսքերս ըսելով. « Երկու հազար տարուրնէ ի վեր է որ ազատութեան ծառը տնկուեր է Գողգոթա լեռան վրայ. ² » Եղբայրութիւն բառը՝ որ աւետա-

¹ 1848ին:

² Փետրուարի յեղափոխութեան ատենն ալ Գաղղիացիք ազատութեան ծառեր տնկեր էին Փարիզումէջ, որ յետոյ կտրուեցան:

բանին համառօտ բովանդակութիւնն է՝
այնչափ ձայներու բազմութեամբը հրա-
տարակուեցաւ. այս բաներս լսելով ու
տեսնելով՝ կարծեցի թէ Փարիզու մեջ
Հռովմայ ձայներուն արձագանգը կը լսեմ
որ Պիոսի Իններորդի ձայնէն կը զմայլեր.
կարծեցի թէ այն աստուածալաշտութեան
եւ ազատութեան դաշնակցութիւնն որ
Քրիստոսի ուզածն է՝ կատարուելու վրայ
է. ուստի անպատմելի ուրախութեամբ
սիրտս լեցուեցաւ :

Աւանդ. այն ինչ սարսափելի տեսարան-
ներ էին որ ետքը եկան իմ յոյսերս մթըն-
ցուցին, սասանեցուցին, եւ գրեթէ ոչնչա-
ցուցին¹ : Թէ որ վիատինք՝ ամէն բան կը
փճանայ. նայինք որ առ Աստուած ապա-
ւինութիւննիս ձեռքէ չձգենք :

Աստուածալաշտութիւնը այն ատեն ազ-

¹ Նոյն 1848 տարւոյն մայիս եւ յունիս ամսոցը մեջ
ելած խռովութիւններն ու սոսկալի քաղաքական պա-
տերազմները. Թ :

դեցութիւն կրնէ մարդկանց սրտին վրայ՝
երբոր հասարակ բանի տեղ չդրուի: Ինչ-
պէս որ ըսի, հաստատուն եւ մաքուր հա-
ւատք հարկաւոր է: Այս բանիս ապացոյց
ըլլայու համար անթիւ օրինակներ կան.
Երկուքը միայն ընտրեմ որ յիշելն ալ դիւ-
րին է: Բազմաթիւ ժողովրդեան մը ապրե-
լուն համար ամենահարկաւոր է որ ճար-
տարութիւնը շատ ծաղկած ըլլայ. ուստի
հարկ է որ ազատ ալ ըլլայ ճարտարու-
թիւնը: Բայց որովհետեւ ամէն բանի մեջ
պակասութիւններ կան, ոսոխութեանց
վնասներուն դիմացն առնելու եւ կամ այն
վնասները քիչցընելու համար ալ՝ ուրիշ
ամէն կանոններէ եւ պատժական օրէնք-
ներէ զօրաւոր հնարք՝ արդարասիրու-
թեան, պատուոյ, մարդասիրութեան զգաց-
մունքներն են որ պէտք է ամէն տեղ ծա-
ւալել: Ես միտքս չեմ դրած թէ այս զգաց-
մունքներն հիմա ամէն տեղ մարած են.
բայց մէյմը լիւ մտածէ. եթէ կուզես որ վա-
ճառականութեան հետ զբաղած մարդիկ
իրենք իրենցմէ չափ դնեն իրենց վաստա-
կին, եթէ կուզես որ խղճմտանքին չհսունած

շահերէն ետ կենան, անատոյզ եւ հասարակ բարոյականը այս բանիս համար ամենեւին բաւական չէ: Կրօնական կրթութենէն առաջ եկած բոլոր սովորութիւններուն ոյժը հարկաւոր է: Ազատութիւն, Հասարակութիւն, Եղբայրութիւն¹. շատ գեղեցիկ նշան: Աւետարանն է մեզի այս նշանս տուողը. բայց թէ որ այս նշանը զատենք այն օգնութիւններէն որ աստուածային գիրքը կը ցուցընէ մեզի՝ նշանիս խօսքերը հասկընայու եւ ի գործ դնելու համար, այդ խօսքերը՝ անկենդան գրուածքի պէս կը մնան՝ հասարակաց շէնքերուն վրայ. մեքենայի պէս կը կարդան մարդիկ զանոնք. աչքի կերելնան, սրտին բան մը չեն ըներ:

Այս համառօտ դիտողութիւններս անշուշտ այս գրքուկիս նիւթէն կամ գէթ նպատակէն դուրս չեն սեպուիր: Երբոր մեր

¹ Այս երեք բառերը Փարիզու ամէն հասարակաց շէնքերուն վրայ գրել տուեր էր հասարակապետութիւնը. յետոյ ջնջուեցան:

խոռվութիւններէն առաջ պատրաստուեր
էի ասիկայ հրատարակելու, վերջի խօս-
քերս ասոնք էին.

Բարոյական եւ կրօնական ճշմարտու-
թեանց մէջ երեք հատ կան որ ուրիշներէն
աւելի տարածելը ամենահարկաւոր է.

Ա. Աստուածեանց կարծիքը 'ջկրնար
մարդկանց հաստատուն ամբուքիւն մը
տայ. հաւատոյ վարդապետութիւններն ու
բարեպաշտական կրթութիւններ հարկա-
ւոր են որ մարդուս հոգին մաքրեն ու
զօրացրնեն :

Բ. Քրիստոնեայ ըլլալու համար՝ հաւա-
տոյ վարդապետութիւններն ընդունիլն ու
աստուածպաշտութեան կրթութիւնները
բաւական չեն. պէտք է որ մարդուս
գործքերը, խօսքերն ու մտածմութիւններն ալ
համաձայն ըլլան աւետարանի խրատ-
ներուն :

Գ. Ամենայն չափազանցութենէ զգուշա-

նանք. սուրբ Առաքեալն ըսած է թէ « Չա-
փառութիւն պատք է ունենալ՝ նոյն իսկ
իմաստութեան մեջ անգամ: »

